

3 Inkomstfördelningens trender under 1990-talet

Johan Fritzell

3.1 Introduktion¹

I det som brukar kallas svensk eller skandinavisk välfärdsforskning används en resursorienterad ansats där välfärd ses som ett mångdimensionellt begrepp. Betoningen av resurser är viktig genom att den implicerar en aktivt handlande människa, där resursernas värde ligger i att de möjliggör för individen själv att kontrollera och styra sina livsvillkor. Det mångdimensionella angreppssättet innebär att övergripande välfärdsstudier brukar beakta materiella resurser, såsom pengar och ägodelar, och förhållanden knutna till arbete, men också mer immateriella ting såsom hälsa och sociala relationer.² Välfärd ses med andra ord i denna tradition som ett bredare begrepp än ekonomiska resurser.

Ekonomiska resurser kan ändock sägas vara en central indikator för att bedöma levnadsförhållandena och för majoriteten av befolkningen är inkomsten i sin tur den viktigaste delen av dessa resurser. I en marknadsekonomi är detta egentligen självklart eftersom de flesta varor och tjänster är prissatta, och ekonomiska resurser på sedvanligt sätt styr genom utbud och efterfrågan. Ekonomiska resurser, och då främst pengar, kan också lättare än andra välfärds-komponenter omvandlas eller transformeras till andra ting såsom exempelvis goda bostadsförhållanden.³ Empiriskt har det också visat sig att ekonomiska resurser har en tydlig särställning ibland de

¹ Kloka synpunkter på tidigare versioner av detta kapitel har getts av Kommittén Välfärdsboksluts ledamöter liksom av Anders Björklund och Kjell Jansson. Jag vill också tacka Kjell och hans kollegor på SCB:s inkomstfördelningsenhet som lagt ned ett stort arbete på att iordningsställa och bearbeta data.

² Den ursprungliga definition av levnadsnivå som gjordes av Johansson (1970) lyder: "förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk energi, sociala relationer, säkerhet m.m. med vars hjälp individen kan kontrollera och styra sina livsvillkor" (Johansson 1970:25).

³ Därutöver finns förstås mer socialpsykologiska aspekter, såsom status, av inkomster och ekonomiska resurser som är betydelsefulla. Dessa aspekter rör framförallt relativa dimensioner av inkomster eller konsumtion.

olika områden som brukar inkluderas i välfärds-mätningar genom att de så tydligt har samband med andra sfärer eller välfärdsområden, såsom hälsa, arbetsförhållanden, utsatthet för våld osv. (se t.ex. Erikson och Tåhlin 1984; Fritzell och Lundberg 2000).

Om ekonomiska resurser och inkomster är viktiga för vår levnadsnivå ses också inkomstskillnadernas storlek av många som en grundläggande ojämlikhetsindikator. Därav följer att det alltid finns särskilt intresse för om och hur inkomstfördelningen förändras och också en stor allmän fascination för nivåerna på dessa skillnader. Under senare tid har också många forskarstudier kring olika aspekter av inkomstfördelningens förändringar i Sverige och hur dessa ter sig i ett internationellt jämförande perspektiv presenterats (se t.ex. Gustafsson och Palmer 1997; Björklund 1998; Johansson 1999; Fritzell 2001). Den officiella statistiken kring hushållens inkomster presenteras årligen av Statistiska Centralbyrån i s.k. Statistiska meddelanden (se SCB 2001).⁴ Vi kommer inte här gå in på det aktuella forskningsläget men ett par fakta förtjänar att återupprepas. För det första har Sverige, liksom de andra nordiska länderna, utifrån ett internationellt perspektiv små inkomstskillnader. För det andra, inkomstspridningen har under de två senaste decennierna tenderat att öka i Sverige. Denna trend är giltigt för de flesta, men långt ifrån alla, rikare västländer (se t.ex. Gottschalk och Smeeding 1997; 2000; Atkinson 2000).

Avsikten i detta kapitel är för det första att presentera färsk data om den svenska befolkningens inkomster – nivåer, fördelning, gruppskillnader, sammansättning och omfördelning – och förändringar därvidlag under 1990-talet, inklusive dess sista år. I linje med diskussionen ovan kommer detta att göras med ett så välfärdsrelevant inkomstbegrepp som möjligt.

Utöver att analysera och beskriva hur inkomsternas övergripande nivåer och fördelning har ändrats riktas ett särskilt intresse mot inkomstfördelningens nedre del. Förekomsten av mycket låga inkomster, eller om man så vill relativ fattigdom, har självfallet stor socialpolitisk relevans och kommer därför att uppmärksammas speciellt. Vidare kommer analyser av inkomstskillnader mellan olika befolkningsgrupper liksom analyser av inkomststrukturen, dvs. sammansättningen av olika inkomstslag, att pre-

⁴ Vidare brukar den fördelningspolitiska gruppen inom Finansdepartementet i samband med budgetpropositionerna presentera en fördelningspolitisk bilaga som oftast utgår från inkomstfördelningens förändringar men också kan innehålla mer specialinriktade studier (se t.ex. bilaga 4 till Regeringens proposition 1999/2000:1 och bilaga 4 till Regeringens proposition 2000/2001:1).

senteras. Ett speciellt intresse riktas också mot den välfärdsstatliga omfördelning som sker via skatter och transfereringar till hushållen.

I stort kommer samma metodik och angreppssätt att följas som använts i tidigare analyser av inkomstförhållanden som presenterats av Kommittén Välfärdsbokslut (SOU 2000:3, se även Jansson 2000). Den stora skillnaden är att vi nu har möjlighet att täcka in också slutet av 1990-talet vilket inte var möjligt i de tidigare studierna eftersom data då inte förelåg. Därav följer också att de flesta analyser kommer att fokusera på de förändringar som skett under decenniets slutfas (1997–1999). Avsikten är också att komma något längre i studiet av vad som bidragit till de övergripande trenderna i inkomstfördelningen. Detta kommer att göras med hjälp av olika typer av s.k. dekomponeringsanalyser där vi på olika sätt kommer att bryta ner den övergripande spridningen i olika beståndsdelar. Innebörden av dessa analyser kommer att presenteras närmare i anslutning till att resultaten presenteras.

Först är det dock påkallat att kort redogöra för några av de mer metodologiska vägval och de angreppssätt som kommer att användas i det följande (se dock huvudsakligen Appendix A). Därefter följer en kort presentation av det använda datamaterialet. De första empiriska avsnitten gäller 1990-talets inkomstutveckling utifrån tre dimensioner av välfärd; inkomsternas nivåer, den övergripande inkomstfördelningen, samt förekomsten av låga inkomster. Därefter visas inkomstskillnaderna mellan olika befolkningsgrupper och hur dessa har förändras. Avsnittet avslutas med en dekomponeringsanalys där frågan ställs om inkomstfördelningens förändringar beror på hur skillnader mellan grupper har utvecklats. Olika befolkningsgruppers risker för låga inkomster, eller relativ fattigdom, står därefter i fokus. Speciellt intresse riktas härvid mot grupper som i tidigare analyser visat sig vara överrepresenterade bland låginkomsthushållen. Vi övergår därefter till att studera hur inkomststrukturen, dvs. inkomstens sammansättning, ser ut i olika delar av inkomstfördelningen och vilka förändringar vi kan skönja under decenniet i dessa avseenden. Detta avsnitt avslutas med olika typer av omfördelnings- och dekomponeringsanalyser. Här riktas intresset mot olika inkomstslag och syftet är att härigenom uppnå större kunskap om vad som har orsakat inkomstfördelningens övergripande förändringar under decenniet. Speciellt uppmärksammas välfärdsstatens omfördelning

av inkomster. Kapitlet avslutas med en kort sammanfattning och diskussion av resultaten.

3.2 Att studera fördelningen av inkomster, några överväganden

Studiet av inkomstfördelningen reser ett antal grundläggande frågor som dels handlar om vad vi menar med "inkomster", dels om relationen mellan individ och hushåll samt hur vi ska kunna jämföra personer som lever i hushåll med olika försörjningsbördor. En annan central fråga rör under vilken tidsperiod inkomsten mäts. Skall vi mäta fördelningen av inkomster vid en visst specifikt nedslag i tiden; är kalenderåret en lämplig tidsenhet, eller bör vårt intresse egentligen riktas mot fördelningen av de sammanlagda inkomsterna under hela livscykeln? Det standardmässiga förfarandet i den här typen av studier, främst av praktiska skäl, är att studera inkomster på årsbasis. Därutöver finns förstås ett antal sedvanliga metodologiska frågor om exempelvis mätfel. Det finns också mer mätteoretiska frågor om vilka statistiska egenskaper olika spridningsmått har och vilka egenskaper sådana mått bör uppfylla, spørsmål vi inte funnit anledning till att närmare behandla i det här kapitlet (för en genomgång på svenska se t.ex. Fritzell 1991).

Det finns med andra ord en mängd överväganden och vägval av mer metodologisk natur som är gjorda i de kommande analyserna. Dessa är centrala eftersom de kan påverka våra resultat och slutsatser. När det gäller dessa vägval följer analyserna i detta kapitel i all huvudsak de studier som tidigare presenterats av Kommittén Valfärdsbokslut om inkomstfördelningens utveckling. En diskussion kring några av dessa frågor och motiv för de gjorda vägvalen ges i Appendix A. Vi ska dock här kort ta upp inkomstbegreppet och vad som kan kallas inkomstbildningsprocessen.

3.2.1 Inkomstbildningsprocessen

I dagligt tal och i massmedia görs inte alltid en distinktion mellan lön och inkomst. Ändock är det i våra samhällen uppenbart att många faktorer inverkar på människors ekonomiska situation vid sidan av den ersättning för lönearbete som individen erhåller.

Något som gör att utvecklingen av löneskillnader och inkomstskillnader inte alltid behöver gå hand i hand. Det kanske mest uppenbara är att mer än hälften av befolkningen saknar lön och därför inte brukar inkluderas i studier av lönefördelningen. Allmänt kan man säga att individens inkomststandard beror av de tre övergripande institutionerna familj, marknad och stat.

Vilka övergripande aspekter bör då inkluderas i ett välfärdsrelevant inkomstbegrepp? Inom inkomstfördelningsforskningen har man sedan länge utgått från att man idealt sett med inkomst bör mäta det som kan användas för konsumtion under en viss tid, utan att den reala nettoförmögenheten under samma period ändras.⁵ Att den individuella ersättningen för arbete (dvs. lön per tidsenhet och arbetad tid) är viktig är förstås självklart men människors ekonomi påverkas också av en mängd andra faktorer såsom t.ex. andra hushållsmedlemmars (främst make/maka eller föräldrar) inkomster från arbete. I moderna välfärdsstater utgör vidare socialförsäkringar och bidrag väsentliga delar av den sammanlagda inkomsten för huvuddelen av befolkningen. Utöver inkomster från arbete och transfereringar utgör inkomster från kapital en viktig, och under senare tid allt betydelsefullare, inkomstkälla. Om, och i så fall hur, vissa kapitalinkomster skall inkluderas i inkomstdefinitionen är en omtvistad fråga som inte minst blivit föremål för diskussion i takt med att inkomster från kapital blivit en allt större inkomstkälla. Frågan diskuteras mer utförligt i Appendix A till detta kapitel.

Staten, kommuner och landsting påverkar vidare inkomstfördelningen genom skatteuttåg. För att mäta inkomsterna utifrån ett välfärdsperspektiv bör vi inte bara se till inkomstsidan utan också till försörjningssidan. Vi måste självfallet också ta hänsyn till hur många personer som skall dela på inkomsterna.⁶ Detta brukar

⁵ En av de mest kända definitionerna är Hicks (1946: 172): "*it would seem that we ought to define a man's income as the maximum value which he can consume during a week, and still expect to be as well off at the end of the week as he was at the beginning*". Det sistnämnda är förstås ett problem av praktiska skäl i och med att det är extremt svårt att reguljärt samla in tillförlitliga data som också tar hänsyn till detta, t.ex. se de diskussioner och rekommendationer som nyligen utgivits av en internationell expertgrupp bestående av forskare och statistiker, den s.k. Canberra-gruppen (Expert Group on Household Income Statistics 2001). Möjligheterna är dock sannolikt större i Sverige än i de flesta andra länder i och med förekomsten av olika registerdata.

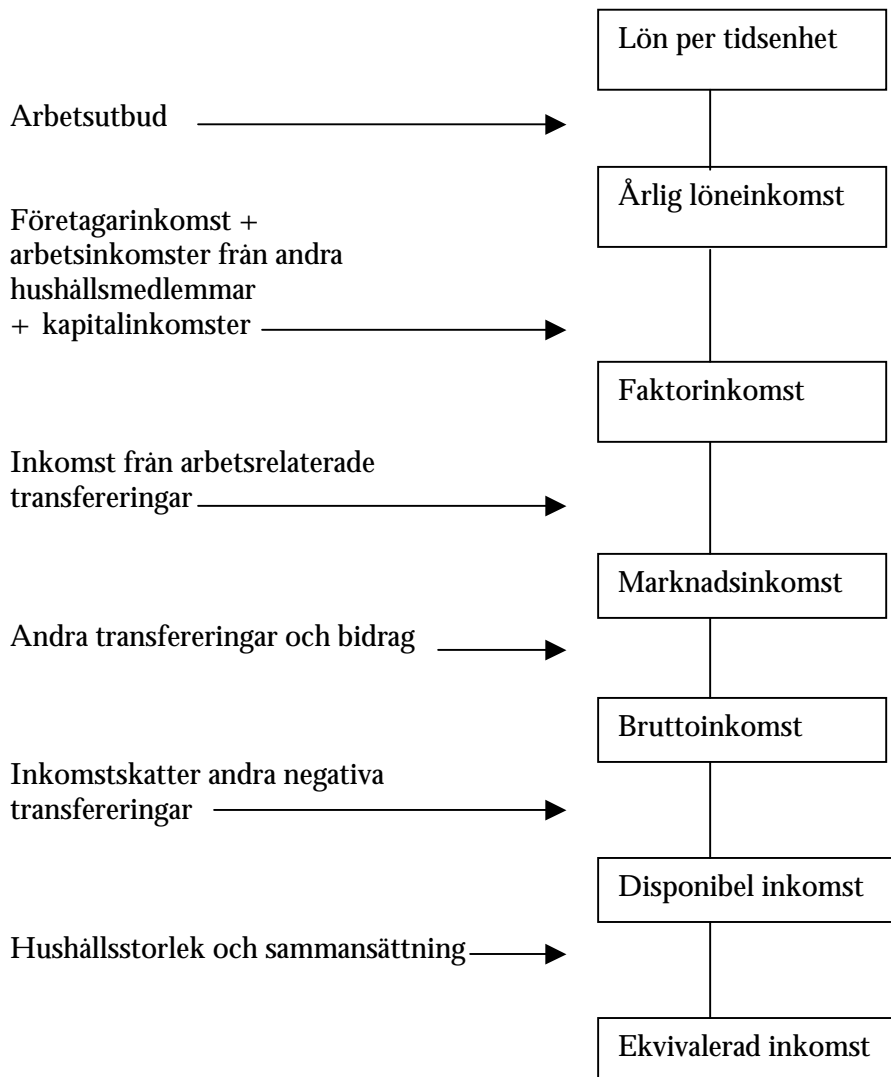
⁶ Om syftet vore att mäta den totala välfärden skulle man kunna ifrågasätta självklarheten i detta resonemang. Om människor väljer att få barn för att detta ökar deras välfärd borde man rätteligen inte justera ned inkomsterna beroende på antalet barn (se t.ex. Pollak & Wales 1979). Ett antal tungt vägande invändningar kan dock göras mot denna tankegång. Allra viktigast av dessa är att barnen själva inte gjort några val. Eftersom syftet här inte är att

göras genom att inkomsterna justeras med hjälp av en s.k. ekvivalensskala. Denna brukar vara utformad så att den samtidigt tar hänsyn till att inkomsten måste öka ju fler personer som ska dela på inkomsten men också att det finns stordriftsfördelar (se vidare Appendix A).

Det är med andra ord en komplicerad process, som grafiskt exemplifieras i Figur 1, innan vi kommit fram till hushållets ekvivalerade disponibla inkomst (eller om man så vill den disponibla inkomsten per konsumtions- eller kostenheter) som är det huvudsakliga inkomstbegrepp som kommer att användas i denna studie. Det är vidare uppenbart att vi kommit relativt långt från den individuella ersättningen för arbete per tidsenhet som befinner sig överst i figuren. Likväl finns det fog för att hävda att marknadens fördelning utgör själva fundamentet i inkomstbildningsprocessen och därför är av central betydelse. Det bör understrykas att figuren kan ritas på olika sätt men att den ändå kan sägas återge det flöde av pengar som sker till individer och hushåll.⁷ I kapitlets avslutande empiriska del skall vi återkomma till hur inkomstjämligheten förändras i dessa olika faser.

mäta någon total välfärd utan att studera inkomster, eller våra möjligheter att konsumera eller spara, är frågeställningen dock irrelevant.

⁷ Det bör vidare understrykas att figuren är en grov förenkling och att det är lätt att tänka sig olika återkopplingsmekanismer mellan olika faser i inkomstbildningsprocessen.

Figur 1. Grafiskt illustration över inkomstbildningsprocessen

När vi kommit så här långt återstår dock en mängd frågor och som vi nämnde inledningsvis i detta avsnitt diskuteras dessa närmare i Appendix A för den speciellt intresserade. Här följer endast en uppräknig av några av de mest centrala vägvalen:

Om inte annat anges så menas med inkomster alltid hushållets disponibla inkomst, dvs. i princip inkomsten efter skatter och transfereringar, men där inkomsterna justerats med en s.k. ekvivalensskala i syfte att öka jämförbarheten mellan hushåll med olika sammansättning och storlek

Med hushåll avses alltid s.k. kosthushåll. Till skillnad från vad som varit normalt tidigare i officiell statistik innebär det t.ex. att 18-åringar som bor kvar i föräldrahemmet också räknas till detta hushåll, både som konsumenter och ev. inkomsttagare.

Den tidsenhet som vi använder för att mäta inkomsterna är kalenderåret.

Den ekvivalensskala som används i det följande innebär att vikten för den första vuxna i hushållet sätts till ett, för varje övrig vuxen person (18 år eller äldre) lägger man till 0,55 och för varje barn 0,47 (Jansson 1998; 2000). Hushållets disponibla inkomster delas därefter med den på så sätt erhållna skalan för att få hushållets ekvivalerade disponibla inkomst, dvs. det inkomstmått som i huvudsak används i analyserna. Individerna i ett hushåll bestående av två vuxna och med en sammanlagd årlig inkomst på 310 000 kronor i årlig inkomst får härigenom en ekvivalerad inkomst på 200 000 kronor medan, individerna i ett hushåll med två vuxna och två barn behöver ha en sammanlagd årlig disponibel inkomst på nästan 500 000 kronor för att anses ha lika hög jämförbar inkomst.

Fördelningen inom hushållet antas, liksom i stort sett i all annan inkomstfördelningsforskning, vara jämlik, dvs. alla individer i ett hushåll har samma ekvivalerade disponibla inkomst.

Trots att kosthushållet utgör inkomstenheten är analysenheten individer. Med andra ord när vi studerar fördelning av inkomster över befolkningen, eller andelen med låga inkomster, tillmäter vi varje individ samma betydelse.

Det bör framhållas att samtliga resultat som presenteras nedan bygger på s.k. kosthushåll. Den hushållsdefinition som använts tidigare, och som bl.a. inneburit att alla personer från 18 års ålder räknats som egna hushåll, har varit en stor brist i svensk inkomst-

fördelningsstatistik. Detta har bl.a. lett till bristande jämförbarhet i internationella studier där inte minst de relativa fattigdomstalen för svenska ungdomar kraftigt överskattats (se t.ex. diskussion i Atkinson, Rainwater & Smeeding 1995).

3.3 Datamaterial

Alla analyser bygger på SCB:s årliga inkomstfördelningsundersökningar (vad som tidigare kallades HINK men som numer heter HEK (Hushållens Ekonomi)). Dessa bygger på obundna slumpmässiga urval inom ett antal strata och har under åren haft något varierande urvalsstorlek. Urvalet 1999 omfattar drygt 17 000 hushåll. De flesta uppgifter, t.ex. inkomster, härstammar från andra register men därutöver görs också en intervjuundersökning med urvalspersonerna. Studiens uppläggning beskrivs noggrant i de årliga Statistiska meddelanden som utges (se SCB 2001). I detta kapitel används data från åtta årgångar under 1990-talet och vi använder endast data från de som besvarat intervjufrågorna. Anledningen till detta är att vi på så sätt mer exakt kan skatta hushållets sammansättning. Inkomstfördelningsgruppen inom SCB har dock lagt ned ett omfattande arbete för att undvika att bortfall i intervjustudien skulle kunna påverka resultaten.⁸

Det har i nuläget inte varit möjligt att skapa kosthushåll för åren 1990 och 1992. Vi har i några fall valt att skatta förhållandet under 1992 utifrån inkomstdata där äldre hushållsdefinitioner använts.⁹ I många analyser har vi främst av utrymmesskäl men också av detta skäl valt att studera förhållandena åren 1991, 1993, 1995, 1997 och 1999. I ytterligare några analyser begränsar vi oss till början, mitten och slutet av decenniet, dvs. åren 1991, 1995 och 1999. Inte i något fall har vi valt att också försöka skatta inkomstskillnaderna för 1990. Vid sidan av saknaden av inkomster på kosthushållsbasis för detta år är anledningen att skattereformen gör att även om kosthushåll skulle ha kunnat beräknas skulle flera mättekniska problem ha återstått. Framförallt ledde den s.k. basbreddningen till att inkomster som tidigare ej fångades upp från 1991 kom att inklu-

⁸ Till skillnad från vanliga urvalsundersökningar är möjligheterna till en sådan justering osedvanligt goda i och med att den totala inkomststatistiken omfattar samtliga.

⁹ 1992 års data har skattats på så vis att de förändringar som skett, enligt de tidigare hushållsdefinitionerna, mellan 1991 och 1992, respektive mellan 1992 och 1993 använts som grund. Därefter har dessa tal anpassats för att överensstämma med de förhållanden som föreligger för 1991 och 1993 enligt kosthushållsdefinitionen.

deras i de mätta inkomsterna. Vi ska i den avslutande diskussionen återkomma till året 1990, eller vilka förändringar vi kan anta ägde rum mellan 1990 och 1991, men analyserna baseras på årliga data under perioden 1991–1999 även om det stundtals i texten kommer att hänvisas till 1990-talet.

3.4 Den allmänna inkomstutvecklingen och inkomstfördelningens övergripande förändringar 1991–1999

Under i stort sett hela efterkrigstiden har vi i Sverige varit vana vid att såväl de nominella som reala inkomstnivåerna ökat. I denna långsiktiga trend finns naturligtvis kortsiktiga fluktuationer som i huvudsak följer konjunkturcykelns svängningar. Dessa svängningar utjämnas dock utav de välfärdsstatliga programmen, i Sverige liksom i andra moderna västländer. Det gör att de genomsnittliga marknadsinkomsterna tenderar att uppvisa en betydligt högre volatilitet, dvs. kraftiga upp- och nedgångar mellan tidsperioder, jämfört med hur de genomsnittliga disponibla inkomsterna för befolkningen förändras.

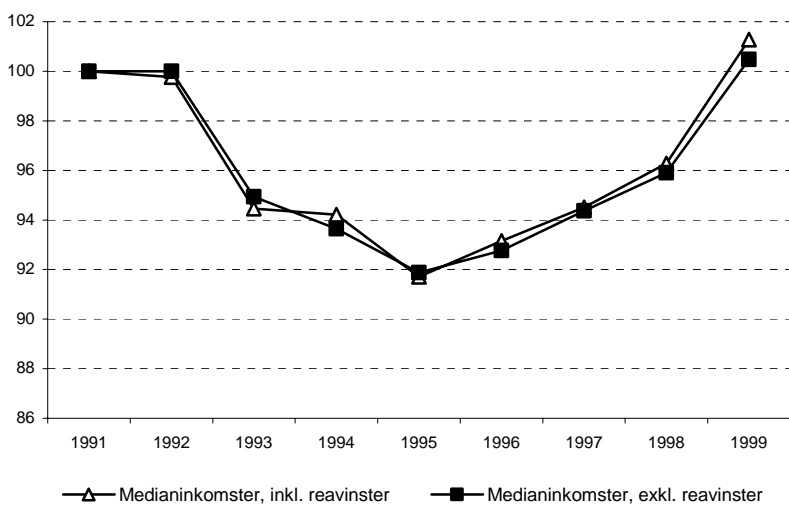
Den recession som Sverige drabbades av i början av 1990-talet innebar att vi fick ett dramatiskt fall i sysselsättningsnivåerna och så småningom också sänkta ersättningsnivåer och höjda kvalifikationskrav i socialförsäkringar och bidragssystem. Egenavgifter infördes till socialförsäkringarna i olika steg (se Sjöberg i denna volym). Ovanpå detta höjdes också inkomstskatterna för dem med högre inkomster i och med införandet av den s.k. värnskatten 1995. Med allt detta i åtanke är den genomsnittliga inkomstutvecklingen för befolkningen måhända mindre dramatisk än vad man skulle kunna tro.

I Figur 2 visas hur befolkningens reala ekvivalerade disponibla inkomster utvecklats från 1991 till och med 1999. Det som redovisas är medianinkomsten, dvs. den inkomstnivå som föreligger vid inkomstfördelningens mittpunkt eller för att uttrycka det annorlunda den inkomstnivå där hälften av befolkningen har högre och hälften lägre inkomster. I figuren har dessa medianinkomster indexerats så att den reala medianinkomsten för år 1991 är satt till 100. Vi nämnde tidigare att det inte är givet hur vissa kapitalinkomster ska betraktas. Så kallade realisationsvinster som taxeringsmässigt uppstår ett specifikt år kan vara resultat av en värdetillväxt som pågått under lång tid och dessutom utgår taxering från

nominella förändringar och ej reala. Av detta skäl redovisas befolkningens inkomstutveckling såväl inklusive som exklusive realiserade kapitalvinster. När uppgifter exklusive realiserade kapitalinkomster redovisas har också skattesidan justerats, dvs. den skatt som avser dessa inkomster ingår ej.

Som framgår av figuren minskade den disponibla inkomsten för ett genomsnittligt hushåll successivt under första halvan av 1990-talet. Mellan 1991 och 1995 var minskningen totalt sett drygt åtta procent oberoende av om vi inkluderar eller exkluderar realiserade kapitalvinster. Även om marknadsinkomsternas nedgång var betydligt kraftigare än så, och den makroekonomiska bakgrunden innebär att man skulle kunna tänka sig ett än mer dramatiskt fall, torde denna nedgång vara oöverträffad under efterkrigstiden. Under andra halvan av 1990-talet sker en återhämtning men faktum är att denna är mycket blygsam fram till och med 1998. Under decenniets sista år sker dock en mer betydande ökning av befolkningens inkomster. Detta innebär samtidigt att medianinkomsten når precis över den nivå som rådde 1991. I 2000 års priser var medianinkomsten enligt datamaterialet 125 700 och år 1999 127 300 vilket motsvarar en genomsnittlig årlig förändring på obetydligt mer än 0,1 procent.

Figur 2. Real disponibel inkomst per kostenhet (inklusive respektive exklusive realiserade kapitalvinster), medianinkomst 1991–1999, indexerade 1991=100

Hur inkomstens nivå genomsnittligt förändrades under 1990-talet ger en bakgrund till, men säger långtifrån allt om, hur 1990-talets välfärdsutveckling varit från ett inkomstperspektiv. Frågor om fördelning och ofärd måste då också besvaras och det är till dessa aspekter av befolkningens inkomster vi nu vänder oss.

I Figur 3 återges grafiskt hur Gini-koefficienten har utvecklats mellan 1991 och 1999.¹⁰ Gini-koefficienten är det kanske vanligaste övergripande måttet på inkomstspridning och kan variera mellan noll (alla har lika inkomster) och ett (en person har alla inkomster). Återigen redovisas här vid sidan av det gängse förfarings sättet också förändringar i Gini-koefficienten när vi helt utesluter realiserade kapitalvinster. Om vi här bortser från vissa årliga variationer som har specifika orsaker (just kopplade till dessa realiserade kapitalvinster) råder det inget tvivel om att inkomstspridningen ökat. Gini-koefficienten stiger med från 0,219 till 0,251 mellan det första och sista året vi studerar vilket motsvarar 14,6 procent.¹¹ När reavinster exkluderas sjunker inkomstskillnaderna generellt sett, vilket beror på att dessa är så skevt fördelade, men vi finner också en mer modest förändring från 0,207 till 0,220. Ökningen stannar då med andra ord vid 6,2 procent.¹²

Ser vi lite närmare på förändringarna under decenniet, och bortser på 1994 års puckel, finner vi att under 1990-talets första hälft, präglad av lågkonjunktur och ett dramatiskt fall i sysselsättningsnivåerna, händer i stort sett ingenting med den övergripande inkomstspridningen, något som gäller oavsett hur vi förhåller oss till kapitalinkomsterna. Undantaget 1994 förklaras i all väsentlighet av att förändrade skatteregler gjorde det lönsamt att realisera kapitalvinster detta år. Från 1995 däremot tycks det som om spridningen ökar. Att inkomstfördelningen relaterar sig på detta sätt till konjunkturerna strider egentligen mot vad man borde förvänta sig men mönstret har under senare tid visat sig också i andra länder (se exempelvis Kautto 2000; Uusitalo 2001 för detta mönster i Finland

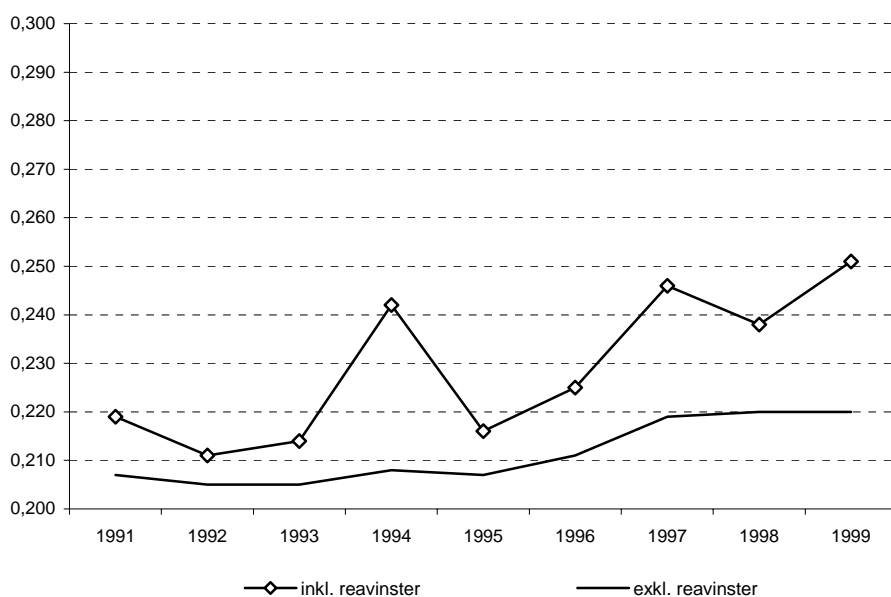
¹⁰ Som nämndes tidigare är talen för 1992 skattade utifrån den tidigare hushållsdefinitionen.

¹¹ År 2001 redovisades för första gången inkomstfördelningen med s.k. kosthushåll i den officiella statistiken (SCB 2001). Detta gjordes för åren 1996–1999. Om man jämför spridningens nivåer i Figur 3 med de som SCB redovisat finner man en diskrepans så tillvida att Gini-koefficienten här är lägre. Detta beror främst på att vi här har individer som analysenhet medan den officiella statistiken bygger på fördelningen av hushåll. Också smärre variationer beträffande inkomstbegrepp och ekvivalensskala kan marginellt påverka. Trenderna är dock i stort sett identiska.

¹² Om vi enbart inkluderar personer 20-64 år är ökningstakten något större, eller totalt sett mellan 1991 och 1999 15,9 respektive 9,4 procent. Den relativa betydelsen av realisationsvinster tycks m.a.o. något lägre inom detta åldersintervall.

och Myles & Picot 2000 för motsvarande mönster i Kanada beträffande en analys av fattigdom). Många av de kommande analyserna syftar till att öka vår förståelse om vad som ligger bakom dessa två kontraintuitiva förändringar. *Varför förändras inte inkomstfördelningen under decenniets första hälft så präglad av recession och sysselsättningsfall? Och: Varför tenderar spridningen att öka under decenniets andra hälft?*

Figur 3. Inkomstjämlighetens utveckling under perioden 1991–1999. Ginikoefficienter, disponibel inkomst per kostenhet, inklusive och exklusive reavinst

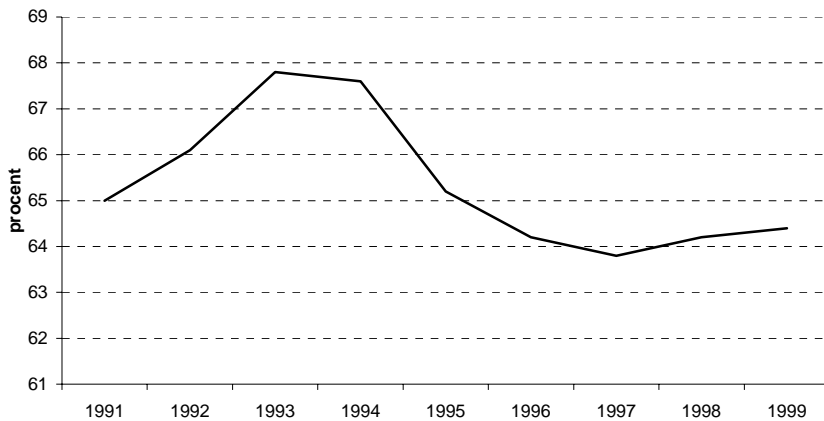
Genom att studera inkomstnivåernas förändringar i olika delar av fördelningen kan vi få en första inblick om vad som ligger bakom denna utveckling. I Figur 4 redovisas hur den relativa inkomsten i nedre och övre delen av fördelningen har utvecklats under decenniet i relation till medianinkomsten. Detta görs genom att vi först rangordnar alla individer efter inkomst. Det 10:de percentilvärdet (P10) motsvarar då inkomsten vid den punkt i fördelningen där 90 procent har högre inkomster och 10 procent lägre. På motsvarande sätt är P90 inkomstnivån där 10 procent har högre inkomster och 90 procent lägre. Den övre figuren (P10/P50) rela-

terar sålunda inkomsten vid den tionde percentilen till medianvärdet medan den undre figuren relaterar inkomsten vid den nittionde percentilen till samma medianvärde (P90/P50). Om den övre kurvan går nedåt har spridningen med andra ord ökat i meningen att de med låga inkomster har tappat. Om den nedre kurvan går uppåt har spridningen också ökat men då som ett utslag att av gapet mellan dem med höga inkomster och dem med medelinkomster ökat.

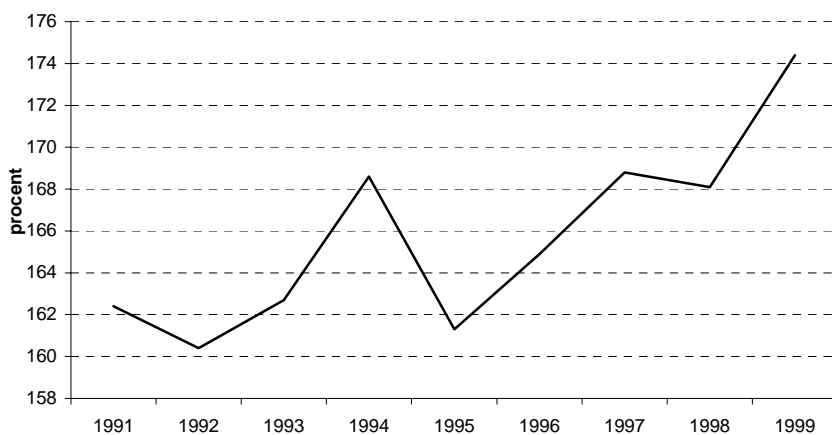
I figuren ser vi att under krisens inledande fas pekar förändringarna i den nedre delen av inkomstfördelningen snarast mot en inkomstutjämning, medan i stort sett ingenting händer beträffande kvoten P90/P50 (återigen med undantag för 1994). Under decenniets andra hälft ser vi att utvecklingen mot ökade inkomstklyftor i all väsentlighet är en följd av vad som händer i den övre delen av inkomstfördelningen. År 1995 var inkomsten ungefär 61,5 procent högre vid det nittionde percentilvärdet jämfört med inkomsten vid inkomstfördelningens mittpunkt, fyra år senare hade denna skillnad växt till dryga 74 procent. Går vi ännu högre upp i fördelningen är denna trend än starkare och exempelvis kvoten P95/P50 ökar mellan dessa år från 1,85 till 2,09 (redovisas ej i figuren).

Figur 4. Relativa förändringar av inkomstjämligheten i nedre respektive övre delen av inkomstfördelningen. Låga inkomster (P10) respektive höga inkomster (P90) i förhållande till medianinkomsten (P50), 1991–1999. Procent

Låga inkomster (P10/P50)

Höga inkomster (P90/P50)

Det är viktigt att komma ihåg att fördelningsanalysen helt utgår från relativa skillnader och dess förändringar. När det ovan sades att i stort sett ingenting händer med inkomstspridningen under recessionen i början av 1990-talet är det förstas samtidigt viktigt att komma ihåg den redovisade negativa realinkomstutvecklingen under dessa år. Detta leder oss över till frågan om förekomsten av låga inkomster eller relativ fattigdom.

3.5 Ofärdsutvecklingen: förekomsten av låga inkomster

Utifrån ett socialpolitiskt perspektiv är det onekligen så att inkomstfördelningens nedre del är av speciellt intresse. Hur många som har mycket låga inkomster och vilka sociala grupper som är överrepresenterade i en sådan avgränsad kategori samt hur detta förändras över tid är med andra ord grundläggande tillståndsbeskrivningar för socialpolitiken. Först då en rättvisande beskrivning är gjord bör orsaksanalyser och åtgärdsdiskussioner ta vid. Det mest centrala begreppet för socialpolitiken, och det politiskt mest laddade, är sannolikt fattigdom. Om någon är fattig implicerar det för de allra flesta ett misslyckande och att åtgärder bör vidtagas, därav följer att begreppet är så värdeladdat (jfr Travers och Richardsson 1993). Detta är åtminstone en grundläggande orsak till de närmast oändliga diskussionerna, inom såväl forskning som politik, om hur fattigdom skall definieras och studeras (för översikter se t.ex. Jäntti och Danziger 2000; för kritik mot att använda inkomst som grund se Sen 1992).

I detta avsnitt skall vi inledningsvis nyttja två olika angreppssätt för att studera förekomsten av låga inkomster. Det ena utgår, i linje med en överväldigande majoritet av de teoretiska diskussionerna kring fattigdomsbegreppet ända sedan Adam Smiths dagar, från ett strikt relativt perspektiv. Fattigdom kan bara förstås med hänsyn tagen till den sociala kontexten och därav följer att om inkomsterna används som grund för fattigdom måste en låginkomstgräns relateras till den normala inkomsten i det specifika samhället.¹³ Detta görs exempelvis genom att sätta gränsen för låga inkomster vid en specifik procent av medel- eller medianinkomsten i landet (oftast 50 procent). Inom komparativ forskning har denna ansats

¹³ Det finns numer också en omfattande litteratur där mer direkta indikatorer på ofärd används för att på olika sätt studera fattigdom ofta med avstamp i Townsends (1979) och Mack och Lansleys (1985) inflytelserika arbeten (för ett svenskt exempel se Halleröd 1995).

varit den mest framträdande och under senare tid har också EU mer officiellt börjat tillämpa denna ansats. Den avgränsning som görs i det följande utgår från medianinkomsten av de ekvivalerade disponibla inkomsterna för respektive år men utöver en 50-procents gräns, tillämpar vi också en annan gränsdragning där de som lever i hushåll med inkomster understigande 60 procent av medianinkomsten ingår i låginkomstgruppen. Detta är ett sätt att öka informationen kring låginkomstförhållanden men kan också ses som en känslighetsanalys av valet av fattigdomsgräns.

Det andra angreppssättet, och det tredje måttet, utgår istället från den socialbidragsnorm som gällde före 1998 och individer i hushåll med inkomster under denna norm ingår i gruppen med låga inkomster.¹⁴ Vi applicerar denna norm till varje enskilt undersökningsår vilket innebär att gränsen blir absolut i den meningen att den inte förändras över tidsaxeln (teoretiskt är den relativ eftersom socialbidragsnormen utgår från vad som bedömts vara skäligt i förhållande till samhället i stort). I så motto kan man säga att en sådan gräns också påminner om det amerikanska fattigdomsstreetet som i grunden utgår från de beräkningar av kostnaderna för en "nödvändig varukorg" som Mollie Orshansky (1965) gjorde på 1960-talet, och därefter tillämpas i årliga mätningar av mer officiell karaktär än vad som är fallet i andra länder, exempelvis Sverige.

En gräns som utgår från socialbidraget kan sägas ha ett stort intresse eftersom det är den inkomstgräns som statsmakten vid en specifik tidpunkt ansett vara skälig för alla medborgare. Det är samtidigt viktigt att komma ihåg att det fortfarande rör sig om ett inkomstmått. Som exempelvis Halleröd (2000) visat är det ganska vanligt att personer med socialbidrag har årliga disponibla inkomster över en sådan gräns men också att många med årliga inkomster under socialbidragsnormen inte uppbär socialbidrag. Orsakerna till detta är flera men en av de viktigare för den första typen av händelse är att vi här mäter inkomster på årsbasis medan socialbidrag utbetalas vid en specifik tidpunkt. Den andra typen av fenomen beror i många fall på att man inte har rätt till socialbidrag pga. ekonomiska tillgångar av olika slag, men kan också bero på att man inte söker socialbidrag.

I Tabell 1 framgår hur stora andelar i befolkningen som faller under respektive gräns vid respektive år enligt inkomstför-

¹⁴ Förändringen av socialbidragsnormen 1998 innebar framförallt att allt fler kostnader lyftes ur normen och bestäms utifrån en individuell prövning. Detta gör det betydligt svårare att korrekt tillämpa den nya socialbidragsnormen för att beräkna en låginkomstgräns.

delningsundersökningen.¹⁵ Andel personer med årliga hushålls-inkomster under socialbidragsnormen ökar kraftigt fram till och med 1996 och ligger kvar på en mycket hög nivå till och med 1998 men sjunker också påtagligt under decenniets sista år. De helt relativa gränserna, som utgår från medianen vid respektive år, är per definition mindre konjunkturberoende och jämför vi andelen vid ingången av decenniet med avslutningen är skillnaderna, räknat i procentenheter, relativt liten. Det förefaller dock som om andelen har "etablerat" sig på en något högre nivå under andra halvan av 1990-talet. Detta är kanske mest tydligt om man sätter gränsen vid 50 procent av medianen, men tendensen är i huvudsak densamma vid den högre gränsen.

Tabell 1. Andelen individer som lever i hushåll med låga disponibla inkomster enligt tre olika definitioner, 1991–1999

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Inkomsten lägre än 50 % av medianen	2,7	2,8	2,6	2,7	2,7	3,0	3,0	3,1	3,5
Inkomsten lägre än 60 % av medianen	6,8	6,5	5,9	5,3	6,4	7,7	7,7	7,5	7,5
Inkomsten lägre än socialbidragsnorm	5,3	6,3	7,3	7,1	9,8	11,1	10,7	10,0	7,7

Sammantaget bör det nämnas att de svenska fattigdomstalen i ett internationellt perspektiv är mycket låga (se t.ex. Jäntti och Danziger 2000; Fritzell 2001).¹⁶ Detta gäller också för de procentandelar för slutet av 1990-talet som redovisas i tabellen. Samtidigt är det så att sett över hela decenniet visar alla tre måtten på en ökning av andelen i befolkningen med låga inkomster. Huruvida dessa förändringar skall anses stora eller små är i mångt och mycket en bedömningsfråga. I avsnitt 3.8 skall vi återkomma till frågan om hur riskerna för låga inkomster utvecklats för olika befolkningsgrupper.

¹⁵ I likhet med de tidigare analyserna är analysenheten fortfarande individer trots att inkomsterna mäts på hushållsnivå.

¹⁶ Det kan nämnas att de ovan refererade studierna använder den tidigare hushållsdefinitionen vilket med all sannolikhet leder till att skillnaderna mellan svenska fattigdomstal och andra underskattas. Till viss del kan detta åtgärdas exempelvis genom att exkludera 18–19 åringar från analyserna (se Fritzell 2001).

3.6 Förändrade inkomstrelationer mellan sociodemografiska grupper

I det följande skall vi närmare studera hur inkomstutvecklingen – på gruppnivå – under perioden 1991–1999 varit för ett antal olika befolkningskategorier. Det är viktigt att komma ihåg att också bakom en relativ stabilitet i den övergripande inkomstfördelningen – såsom var fallet under 1990-talets första hälft – kan relationen mellan grupper förändras påtagligt. Som vi såg ovan har den reala ekvivalerade disponibla inkomsten i befolkningen i genomsnitt varit så gott som totalt oförändrad sett över hela tidsperioden. Detta gäller i princip oavsett om vi inkluderar eller exkluderar realiserade kapitelvinster även om självfallet inkomstnivåerna blir något lägre när vi exkluderar realiserade kapitalvinster.

Det bör understrykas att när begreppen inkomstutveckling eller inkomstförändring används här eller annorstädes i detta kapitel avser vi gruppens utveckling. För att följa den individuella inkomstutvecklingen krävs longitudinella data medan vi här bygger analysen på upprepade tvärsnittsdata. Att ålderspensionärer som grupp fått det bättre innebär självfallet inte nödvändigtvis att enskilda pensionärer har fått det mycket bättre under 1990-talet.¹⁷

Från tidigare analyser som avsett delar av 1990-talet vet vi också att relativt stora förändringar mellan olika demografiska grupper skett. Sälunda har ett flertal studier samstämmigt konstaterat att yngre personer och barnfamiljerna tappat relativt sett, och då i synnerhet ensamföräldrarna, emedan ålderspensionärer som grupp betraktat klarade sig igenom recessionens följder bäst utifrån ett ekonomiskt perspektiv (Fritzell och Lundberg 2000; Jansson 2000; SOU 2000:3; Socialstyrelsen 2001). Utöver att se hur de genomsnittliga (i betydelsen medianinkomster) inkomstnivåerna har förändrats för individer kategoriserade efter familjesituation och livscykel, skall förändringar också redovisas för olika arbetsmarknadspositioner – klassposition bland dem med förvärvsarbete och därutöver särskiljs dem utan förvärvsarbete – samt invandrarskap efter två dimensioner, där den första dimensionen utgår från individens födelseland och den andra efter vistelsetid i landet. Eftersom periodens huvuddrag är relativt välkända kommer speciellt intresse att riktas mot de förändringar som skett under de senaste åren.

¹⁷ Denna distinktion analyserades närmare för ett par år sedan i en skrift från Socialdepartementet (1999) med den passande titeln: *”Bättre för oss, sämre för mig”*.

3.6.1 Familj och livscykel

I Tabell 2 visas medianinkomsterna för åren 1991, 1993, 1995, 1997 och 1999 för 14 olika livscykelgrupper där indelningsgrunderna är ålder, om man är gift/sammanboende eller ej, samt om barn finns i hushållet. I kolumnerna längst till höger redovisas dels den procentuella förändringen mellan 1991 och 1999, dels motsvarande förändring mellan 1997 och 1999. Sett över hela 1990-talet bekräftas i huvudsak den bild som skisserades ovan. Yngre ensamstående utan barn, varav relativt många är studerande, har som grupp haft en påtagligt negativ inkomstutveckling. En viktig förklaring både till de låga inkomstnivåerna och till den negativa utveckling för gruppen är att de studerande utgör en stor, och under decenniet ökande andel, i denna grupp.¹⁸

Tabell 2. Disponibel inkomst per kostenhhet för individer i respektive hushållstyp. Medianvärdet i tusen kr per kostenhhet i 2000 års prisnivå

	1991	1993	1995	1997	1999	99/91%	99/97%
Ensamst u barn 18-29	116,6	104,1	96,4	98,8	103,3	-11,4	4,6
Ensamst u barn 30-49	139,1	127,7	121,6	125,1	135,6	-2,5	8,4
Ensamst u barn 50-64	134,8	128,2	125,1	132,7	133,8	-0,7	0,8
Ensamst u barn 65-75	100,4	102,4	102,3	105,3	105,9	5,5	0,6
Ensamst u barn 75-	85,2	90,2	91,5	91,7	97,1	14,0	5,9
Ensamst med barn 0-19	101,4	100,5	93,6	90,5	98,3	-3,1	8,6
G/S utan barn 18-29	158,0	144,7	138,2	141,2	154,7	-2,1	9,6
G/S utan barn 30-49	181,5	171,8	167,4	172,9	187,7	3,4	8,6
G/S utan barn 50-64	179,9	172,4	169,9	177,4	188,3	4,6	6,1
G/S utan barn 65-75	138,5	131,4	135,3	139,2	150,0	8,2	7,8
G/S utan barn 75-	100,9	102,9	111,8	113,8	121,1	20,0	6,4
G/S m barn 0-19 år 1barn	144,2	131,1	129,7	134,3	141,6	-1,8	5,4
G/S m barn 0-19 år 2 barn	122,3	113,6	110,5	114,5	123,5	1,0	7,9
G/S m barn 0-19 år 3+barn	100,7	95,1	90,7	90,5	102,7	1,9	13,5
Samtliga 0- år	125,7	118,7	115,3	118,8	127,3	1,2	7,2

¹⁸ Det bör kanske poängteras att ungdomar som bor i föräldrahemmet inte ingår i gruppen eftersom vi använder oss av kosthushåll.

Också ensamstående med barn har en lägre medianinkomst 1999 än 1991 men för denna grupp liksom för andra barnfamiljer ter sig 1990-talet något mindre nattsvart än vad som varit fallet i tidigare studier (se vidare Gähler 2001). Detta beror på att vi här också inkluderar 1990-talets sista år. Som framgår av tabellens sista kolumn har utvecklingen under perioden 1997–1999 varit bättre för barnfamiljer och då i synnerhet för flerbarnsfamiljer, men också för ensamstående med barn. Samtidigt kan det noteras att också under denna period har gifta/sammanboende med ett barn en sämre inkomstutveckling än alla olika grupper av gifta/sammanboende utan barn. De livscykelgrupper som under decenniet som helhet har haft den mest positiva inkomstutvecklingen är de fyra grupper av ålderspensionärer som urskiljs. En exemplifiering av detta skeende är att gruppen gifta/sammanboende 75 år eller äldre idag har en ekvivalerad disponibel inkomst på samma nivå som den som gäller totalt för alla tvåförälderhushåll. Vid början av 1990-talet var medianinkomsten ungefär 20 procent högre bland tvåförälderhushåll jämför med motsvarande grupp äldre.

3.6.2 Skillnader efter födelseland och vistelsetid

Att välfärdsskillnaderna generellt under 1990-talet i många fall har vidgats mellan invandrare och personer födda i Sverige är tämligen väl belagt (för exempel på inkomstanalyser, vid sidan av löner, efter födelseland se Andersson 2000; Fritzell och Lundberg 2000; Edin och Åslund 2001;; Socialstyrelsen 1999 och 2001). I Tabell 3 visas hur den disponibla hushållsinkomsten utvecklats för personer grupperade i kategorier efter födelseland samt efter vistelsetid i Sverige. Vi särredovisar de parhushåll som består av en utrikesfödd och en person född i Sverige och i övrigt skiljer vi på tre kategorier av utrikesfödda efter födelseland. För det första personer födda i Norden (exklusive Sverige), för det andra personer födda i Övriga EU eller sex andra rika västliga nationer, samt en tredje kategori från alla övriga länder. Denna tredje kategori består till stor del av flyktinginvandrare och är vid slutet av decenniet den överlägset största av de tre grupperna. Den andra indelningen görs istället efter vistelsetid i landet. Många studier har visat att denna tidsfaktor är central för att förklara möjligheter på arbetsmarknaden och därigenom löner och inkomster.

Tabell 3. Disponibel inkomst per kostenhet efter födelseland och vistelsetid i Sverige. Medianvärde i tusen kronor per kostenhet i 2000 års prinsnivå

Födelseland samt antal år i Sverige	1991	1993	1995	1997	1999	99/91 %	99/97 %
Födelseland							
Födda i Sverige ¹⁾	127,3	119,8	117,2	121,0	129,8	1,9	7,3
En utrikes född och en född i Sverige ²⁾	136,6	125,3	121,6	127,3	129,4	-5,3	1,6
Utrikes födda ³⁾	103,3	101,3	90,8	89,1	104,2	0,9	16,9
Norden exklusive Sverige	115,9	115,9	108,0	119,7	132,0	13,9	10,3
Övriga EU15 + 6 ⁴⁾	118,7	122,3	103,3	113,0	101,2	-14,7	-10,4
Övriga länder	91,0	89,4	81,2	82,5	98,5	8,2	19,4
Antal år i Sverige ⁵⁾							
1-5 år	84,9	75,7	75,5	72,8	84,2	-0,8	15,7
6-12 år	92,5	90,0	90,8	81,9	92,9	0,4	13,4
13-20 år	96,9	104,9	95,6	92,0	100,4	3,6	9,1
20- år	125,2	116,9	111,2	113,6	121,7	-2,8	7,1
Samtliga	125,7	118,7	115,3	118,8	127,3	1,2	7,2

¹⁾ Individer i hushåll där urvalspersonen och ev. sammanboende är födda i Sverige.

²⁾ Individer i sammanboende-hushåll där en är född i Sverige och en är utrikesfödd.

³⁾ Individer i hushåll där urvalspersonen och ev. sammanboende är utrikesfödd.

⁴⁾ Australien, Japan, Kanada, Nya Zeeland, Schweiz, USA samt EU exkl. Sverige, Danmark och Finland.

⁵⁾ Om utrikesfödd.

Om man räknar ut gapet i disponibla inkomster mellan inrikes och utrikesfödda utifrån tabellen ser man att detta gap ökar successivt ända fram till slutet av 1990-talet. Under det sista året sker dock en påtaglig förbättring, också relativt, för de utrikesfödda, vilket leder till att gapet 1999 faktiskt är av ungefärligen samma storlek som 1991. Personer födda utanför västvärlden har klart lägst inkomster men trenden är ungefärligen densamma som för gruppen i stort. När vi istället utgår från antal år i Sverige finner vi ännu större skillnader. Relativt nyanlända invandrare har dramatiskt lägre inkomster men också för dem med 6–12 års och 13–20 års vistelsetid i Sverige är inkomsterna avsevärt lägre jämfört med den inrikesfödda befolkningen. Fram till åtminstone 1997 vidgas det här gapet närmast oavbrutet men denna trend bryts i slutet av decenniet. Mellan 1997 och 1999 finner vi att de relativa förändringarna går åt andra hållet (se kolumnen längst till höger). Den mest positiva utvecklingen gäller då för gruppen med kort vistelsetid, om än från extremt låga nivåer. Här bör dock en varning utfärdas för bristande jämförbarhet. Trots att vi här söker att

kontrollera för vistelsetid genom att urskilja olika grupper har vi inte lyckats fullt ut. Genom att antalet invandrare varierat så kraftigt under senare tid består gruppen med 1–5 års vistelsetid i Sverige i ovanligt hög utsträckning av personer med just fem års vistelsetid 1999. Det föreligger med andra ord en slags sammansättningseffekt här som gör att utvecklingen för gruppen tecknas i alltför ljus dager.

3.6.3 Klass och förvärvsarbete

Klasskillnaderna i inkomst presenteras i Tabell 4 på motsvarande sätt. Vi utgår här från dem i åldrarna 20–64 år och bland anställda separerar vi fyra kategorier: arbetare, lägre tjänstemän, tjänstemän på mellannivå och högre tjänstemän. Vi särskiljer vidare egenföretagare, vars inkomster tenderar att vara ett relativt dåligt mått på de ekonomiska resurserna, och därutöver två grupper: dels personer som är förvärvsarbetande men ej kunnat klassindelas i materialet, dels dem som inte är förvärvsarbetande. Som framgår av tabellen är skillnaderna betydande och följer ett välkänt mönster. Samtidigt är det väl värt att notera att utvecklingen för arbetare och tjänstemän är mycket lika varandra och att dessa gruppers medianinkomster 1999 är snarlika de som rådde 1991.¹⁹ Gapet mellan förvärvsarbetande och andra har dock vidgats något vilket främst beror på att de studerande har halkat efter. Under decenniets sista period (1997–1999) finns dock en klar tendens till att högre tjänstemän har en mer positiv utveckling än andra anställda, ett resultat i linje med Fritzell och Lundbergs (2000) resultat baserat på ett annat datamaterial.

¹⁹ Om vi exkluderar realiserade kapitalinkomster är likheten i trenderna än mer påfallande i trenderna för arbetare och högre tjänstemän.

Tabell 4. Disponibel inkomst per kostenhet 20–64 år. Medianvärde i tusen kr per kostenhet i 2000 års priser

	1991	1993	1995	1997	1999	99/91 %	99/97 %
Arbetare	134,9	126,7	123,8	128,2	135,7	0,6	5,9
Lägre tjänstemän	150,8	145,3	138,5	144,6	154,6	2,5	6,9
Tjänstemän, mellan	160,2	149,9	142,0	153,1	162,8	1,6	6,3
Högre tjänstemän	187,1	172,8	168,1	174,8	189,8	1,5	8,6
Företagare	125,4	116,4	118,4	122,1	136,3	8,7	11,6
Övriga förvärsarbetande	126,8	116,6	111,2	115,9	127,6	0,6	10,1
Ej förvärsarbetande	116,0	112,2	100,9	102,6	110,6	- 4,6	7,8
Samtliga 20- 64 år	140,9	130,2	124,8	130,8	138,9	-1,4	6,2

Även om det följaktligen går att urskilja vissa förändringar av klasskillnaderna är det sammantaget stabiliteten i klasskillnaderna som är mest frapperande. Denna stabilitet återfinns också beträffande löneskillnaderna efter klassposition som mellan år 1991 och år 2000 är konstanta enligt analyser av le Grand, Szulkin och Tählin (2001).

3.7 Dekomponering av inkomstjämligheten efter befolkningsgrupper

I det föregående har vi dels konstaterat hur den sammantagna inkomstjämligheten utvecklats under decenniet men också sett hur den aggregerade inkomstutvecklingen varit för olika befolkningsgrupper. Det är då rimligt att ställa sig två frågor: I vilken utsträckning kan inkomsternas spridning förklaras, statistiskt sett, av de gruppskillnader vi just redovisat? Och: I vilken utsträckning är inkomstfördelningens förändring orsakad av de olika trender vi sett för olika befolkningsgrupper? Det bör kanske noteras att en i sig viktig ojämlikhetsaspekt inte nödvändigtvis behöver ha en viktig roll när vi ska försöka förklara förändringar. I princip kan vi tänka oss att den totala inkomstjämligheten kan delas upp i en skillnad som beror på skillnader mellan grupper och en annan som beror på skillnader inom grupperna. Med andra ord:

Total ojämlikhet= mellangruppsjämlighet + inomgruppsjämlighet

Alla mått är dock inte möjliga dekomponera på detta sätt, exempelvis är inte Ginikoefficienten additivt uppdelbar på detta sätt (däremot efter inkomstslag, se vidare nedan). Det finns dock andra mått som är vad som brukar kallas additivt dekomponerbara. Ett av de mått som kanske använts mest i forskningen under senare tid, och som också används här, när det gäller dekomponeringsanalyser av detta slag är vad som brukar benämnas MLD (mean log. deviation) (för exempel på tillämpningar och mer formella beskrivningar av såväl ojämlikhetsmättet som analysmetoden se t.ex. Jenkins 1995; Jäntti 1997; Johansson 1999).²⁰

Inomgruppsojämlikhet är i detta fall en vägd summa av ojämlikheten inom varje grupp (t.ex. social klass eller liknande) där vikten är beroende av gruppens numerära storlek. Mellangruppsojämlikheten kan förstås så att det är den ojämlikhet som skulle råda, allt annat lika, om varje individ exakt hade sin respektive grupps medelinkomst. Inomgruppsojämlikheten är i stort sett alltid den största av dessa komponenter.²¹

Analysen utförs vid tre tidpunkter, i början (1991), mitten (1995) och slutet (1999) av 1990-talet och resultaten presenteras i Tabell 5.²² Som vi tidigare såg i Figur 3 var ojämlikheten enligt Gini-koefficienten i stort sett identisk mellan 1991 och 1995 för att därefter öka. Eftersom ett annat mått används här finns det till att börja med skäl att studera om bilden av inkomstskillnadernas förändring under 1990-talet är likartat enligt detta mått. Detta framgår av tabellens översta rad (mättet är multiplicerat med 1000 för att öka åskådligheten). Även enligt MLD är inkomstspridningen totalt sett i stort sett identisk när vi jämför 1991 med 1995. Och också i detta fall visar analysen på en klar ökning av ojämlikheten 1999 gentemot 1995, i procentuella termer faktiskt starkare än Gini-koefficienten. De befolkningsgrupper vi använder

²⁰ Mean log deviation är, precis som det låter, medelvärdet av den logaritmerade avvikelsen från medelvärdet. Mättet tillhör statistiskt "samma familj" som Theils index, de s.k. generaliserade entropimåtten. Motsvarande analyser har också utförts med såväl Theils index som kvadraten av variationskoefficienten. Alla väsentliga slutsatser förblir desamma också med dessa mått.

²¹ För den som är van vid tolkning av regressionsanalyser kan det ses som analogt med det faktum att man med individdata i samhällsvetenskapliga sammanhang sällan förklarar mer än 50 procents variation med en variabel i en regressionsanalys.

²² De tre årtalen är förvisso valda med omsorg. Det ska ändå framhållas att mer eller mindre alla år under 1990-talet innehåller vissa specifika egenskaper. Inte minst beträffande kapitalinkomsterna. År 1991 var ett år när regelförändringar innebar att kapitalinkomsterna var ovanligt stora med den tidens mått. År 1995 var kapitalinkomsterna måttliga inte minst som en effekt av realiserade kapitalvinster var stora året innan. År 1999 slutligen var kapitalinkomsterna betydande inte minst beroende på en extrem utveckling på aktiemarknaden.

oss av är de som vi redovisat tidigare, dvs. livscykel, klass eller arbetsmarknadsposition och födelse-land respektive vistelsetid i landet. Den relativa betydelsen av olika faktorer kan egentligen inte exakt jämföras eftersom frågan om hur mycket av den totala spridningen som beror på skillnader mellan grupper påverkas av hur många grupper vi urskiljer. Detta är kanske enklast att förstå om vi tänker oss att varje enskild individ bildade en egen grupp. I så fall skulle ju alla skillnader beror på den s.k. mellangrups-komponenten. Däremot kan vi, både absolut och relativt, studera i vilken mån skillnaderna mellan kategorier inom en faktor har ökat inkomstspridningen eftersom indelningarna är identiska över åren.

Tabell 5. Dekomponering av inkomstojämlikheten efter befolkningsgrupper. Ojämlighetsmått: "mean log deviation" (MLD) * 1000.

	1991	1995	1999
Total ojämlikhet	87	86	113
<i>Livscykel</i>			
Varav inom grupper	66	66	90
mellan grupper	21	21	23
Mellan grupper, relativt %	24,3	24,0	20,6
<i>Födelse-land</i>			
Varav inom grupper	84	83	110
mellan grupper	2,6	3,6	3,5
Mellan grupper, relativt %	3,1	4,1	3,1
<i>Vistelsetid i Sverige</i>			
Varav inom grupper	83	82	110
mellan grupper	3,1	4,3	3,5
Mellan grupper, relativt %	3,6	5,0	3,1
<i>Klass och förvärsarbete, 20-64 år, totalt</i>	89	92	115
Varav inom grupper	78	77	98
mellan grupper	11	15	17
Mellan grupper, relativt %	12,4	16,7	14,4

I tabellen redovisas överst den övergripande spridningen och därefter presenteras för varje faktor hur mycket av denna som finns inom respektive mellan grupper samt därefter mellangrups-

skillnadernas relativa betydelse i procent. Om vi inleder med kategoriseringen efter livscykel urskiljer vi de sexton grupper vars utveckling vi sammanfattade i Tabell 2. Trots att inkomstnivåerna förändras mycket mellan olika livscykelgrupper finner vi att såväl inom- som mellangruppskillnaden är konstant mellan 1991 och 1995. Därefter ökar skillnaderna mellan grupper något absolut sett. Relativt sett, dvs. hur stor *procentandel* av den totala ojämlikheten som beror på skillnader mellan grupper, finner vi emellertid att betydelsen har minskat. Detta leder fram till den generella slutsatsen att ökningen främst står att finna i ökade skillnader inom var och en av de olika livscykelgrupperna, något som framgår av den första raden.

I grova drag kan man säga att denna beskrivning också gäller för de andra dekomponeringar som redovisas i tabellen. Studerar vi de olika mellangruppskillnaderna mer i detalj ser vi att mellan 1991 och 1995 ökar dessa tydligt för de båda dimensioner av invandarskap som används, för att därefter minska något. Denna utveckling indikerar också att invandrare drabbades särskilt hårt under lågkonjunkturen. Givet de betydande skillnader som finns mellan inrikes och utrikes födda kan det kanske tyckas märkligt att de olika dimensioner som särskiljer olika grupper av invandrare förklarar en så pass ringa del av den totala ojämlikheten. Att de totala inkomstskillnaderna i huvudsak står att finna i skillnader inom grupperna är dock inte så konstigt om vi betänker att mer än 80 procent av alla i analysen tillhör samma kategori, nämligen de som är födda i Sverige. Slutligen beträffande klass och förekomsten av arbete ser vi att skillnaderna mellan grupper absolut sett har ökat klart (notera att vi här återigen begränsar analysen till dem mellan 20 och 64 år varför också den totala ojämlikheten redovisas på raden ovanför resultatet från dekomponeringsanalysen). Den andel som beror på skillnader mellan grupper förändras mindre men ökar ändå tydligt mellan 1991 och 1995 för att därefter minska något.

Även om mellangruppskomponenten har ökat i alla fyra fallen när vi jämför 1999 med 1991 visar resultaten från dekomponeringsanalysen att de skilda inkomsttrender som i vissa fall finns för de här analyserade grupperna inte kan ses som huvudförklaringen till den ökade inkomstspridningen mellan 1995 och 1999. När vi jämför dessa år finner vi istället en påtagligt ökad spridning inom de grupper vi studerat.

Att inomgruppsjämligheten är det som främst förklarar den ökade spridningen när vi jämför 1999 och 1991 reser frågan om

spridning inom alla grupper ökat eller om något särskilt mönster kan urskiljas. När det gäller indelningar av materialet efter klass och livscykel visar sig det sig att spridningen ökat inom i stort sett alla grupper. När det istället gäller indelningen efter födelseland och vistelsetid gäller dock inte detta. Beträffande födelseland visar det sig att den ökade ojämlikheten främst gäller svenskfödda personer. När det gäller vistelsetid finner vi därutöver också en påtagligt ökad spridning för dem som varit i Sverige i mer än 20 år.

3.8 De låga inkomsternas sociala fördelning

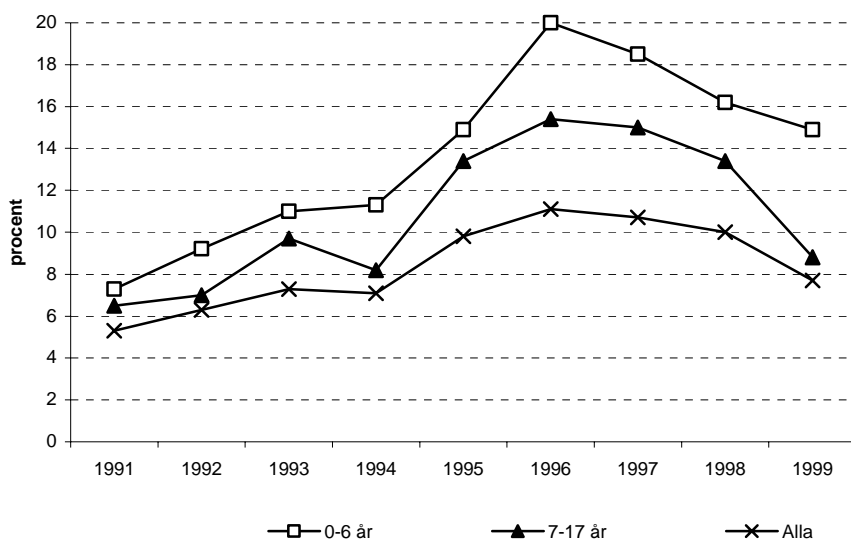
I avsnitt 3.5 visades hur stora andelar av befolkningen totalt sett som har låga inkomster. Tre olika avgränsningar av en låginkomstgrupp gjordes där. I det följande skall vi belysa hur vissa utsatta befolkningsgruppers utveckling varit enligt två av dessa mått, nämligen andelen under socialbidragsnormen och andelen under 60 procent av medianinkomsten. I det delbetänkande som Kommittén Valfärdsbokslut gav ut år 2000 påpekade vi speciellt att barns välfärd synes ha drabbats under decenniet även om också kunskapsluckorna härvidlag var stora (SOU 2000:3). En anledning till den slutsatsen utgjorde de inkomstanalyser vi då presenterade. De visade dels att barnfamiljer rent generellt hade halkat nedåt i inkomstfördelningen, och än mer oroande, att andelen barn som levde i familjer med inkomster under socialbidragsnormen ökade avsevärt fram till 1997 och i högre grad än motsvarande andelar för befolkningen i stort. Vi har nu möjlighet att följa upp dessa analyser och visa på hur kurvorna ser ut för hela 1990-talet.

Av Figur 5 framgår tydligt den dramatiska ökning som skedde vad gäller andelen barn under denna låginkomstgräns.²³ Framförallt gäller detta för de yngsta barnen (0–6 år). Under de sista åren av 1990-talet minskar andelarna, och för de äldre barnen, som förstas har något äldre föräldrar, tycks denna minskning ske betydligt snabbare än för de yngre barnen. Denna diskrepans mellan yngre och äldre barn framgår än tydligare om motsvarande analys görs med 60 procent av medianinkomsten som grund för att avgränsa gruppen med låga inkomster. Då finner man t.o.m. en ökning av andelen barn 0–6 år i familjer med låga inkomster mellan 1998 och 1999 medan motsvarande andelar minskar bland äldre barn. Som vi

²³ Än en gång bör det understrykas att talen för 1992 är skattade utifrån en modell och har en högre grad av osäkerhet.

såg i Tabell 1 var andelen densamma (7,5 procent) för befolkningen i stort dessa två år. Det är alltid svårt att säkert uttala sig om en förändring i en serie när det är sista mättpunkten och framtiden får utvisa om detta enbart är en temporär fluktuation eller en mer långsiktig förändring.

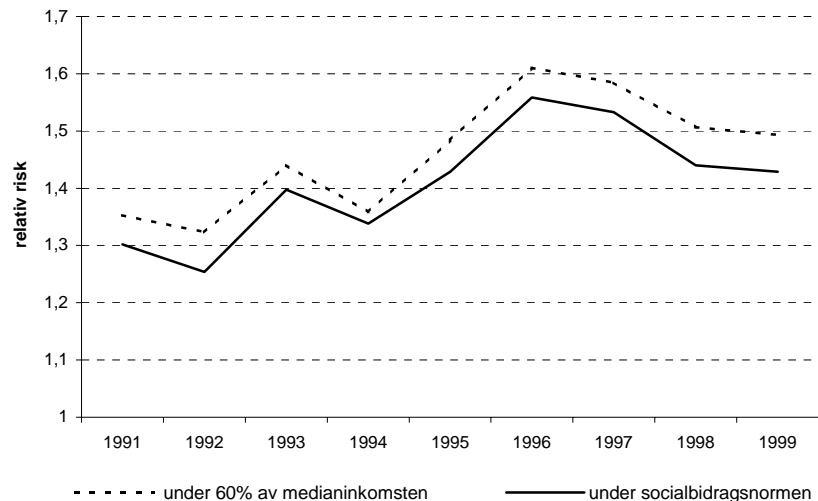
Figur 5. Andelen barn mellan 0–6 respektive mellan 7–17 år som lever i hushåll med inkomster som understiger socialbidragsnormen samt motsvarande befolkningstal, 1991–1999. Procent

För att mer tydligt åskådliggöra hur barnen färdats under 1990-talet i förhållande till befolkningen i stort redovisas i Figur 6 risken att tillhöra låginkomstgruppen för barn i förhållande till motsvarande risk för hela befolkningen, och framförallt hur denna relation har förändrats under 1990-talet. Det är med andra ord barnens relativa risk som visas i figuren (enligt båda måtten). Om barnen inte var överrepresenterade, dvs. att andelen barn som levde i låginkomsthushåll skulle vara densamma som för befolkningen i stort, skulle den kvot som redovisas i figuren vara lika med ett. Som framgår är dock barnen klart överrepresenterade även vid 1990-talets inledning. Denna relativa risk har dock ökat betydligt under 1990-talet och når sin topp 1996 därefter sker en viss förbättring. Att barnfamiljernas ekonomiska situation, också rela-

tivt, har en tydlig koppling till konjunkturerna är inte så konstigt i och med att föräldrar tenderar att förvärvsarbeta i mycket hög utsträckning. Sammantaget visar analyserna ändå att sett över hela 1990-talet har risken att tillhöra en låginkomstfamilj ökat för barnen inte bara absolut sett utan också i relationen till befolkningen i stort.

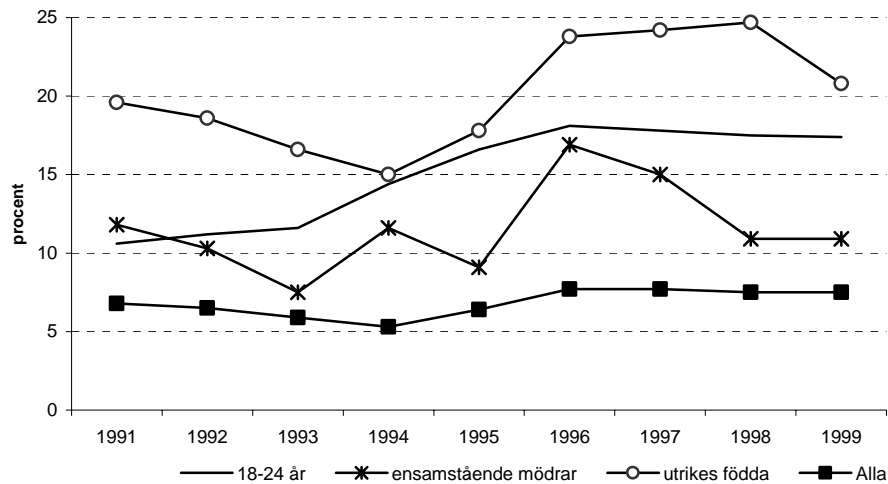
Figur 6. Barns (0–17 år) risk att tillhöra låginkomsthushåll relativt risken för befolkningen i stort. Låginkomsthushåll definierade som inkomster under 60 procent av medianinkomsten respektive under socialbidragsnormen, 1991–1999

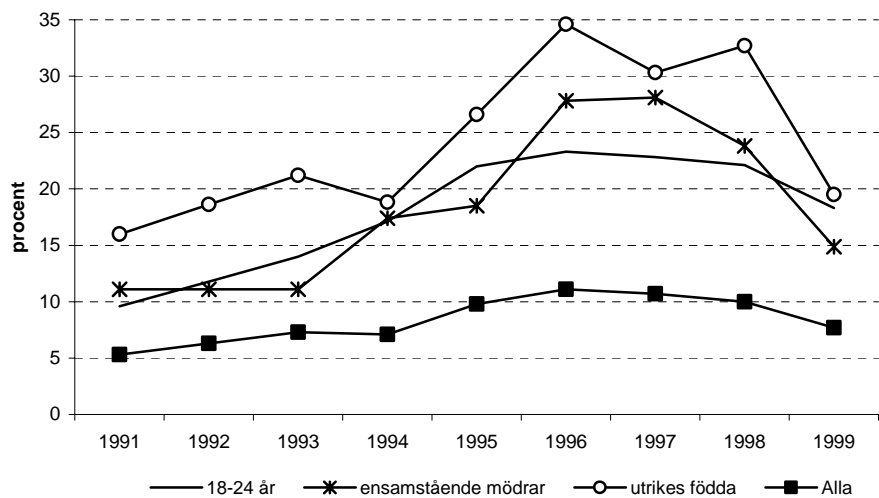
Utöver barnen har tidigare analyser visat att unga vuxna, ensamstående mödrar och invandrare är tre kategorier som drabbades särskilt hårt under 1990-talet. Vi väljer därför att i Figur 7 också redovisa bilden under hela 1990-talet för dessa tre grupper och med de två låginkomstavgrensningar vi tidigare redogjort för. I den övre figuren avgränsas gruppen utifrån medianinkomsten och i den nedre utifrån socialbidragsnormen. Inte helt överraskande finner vi i dessa grupper mycket höga relativa fattigdomsnivåer.

Figur 7. Andelar med inkomster under 60 procent av medianinkomsten respektive under socialbidragsnormen i vissa utsatta grupper, 1991–1999. Procent

Under 60% av medianinkomsten

Under socialbidragsnormen

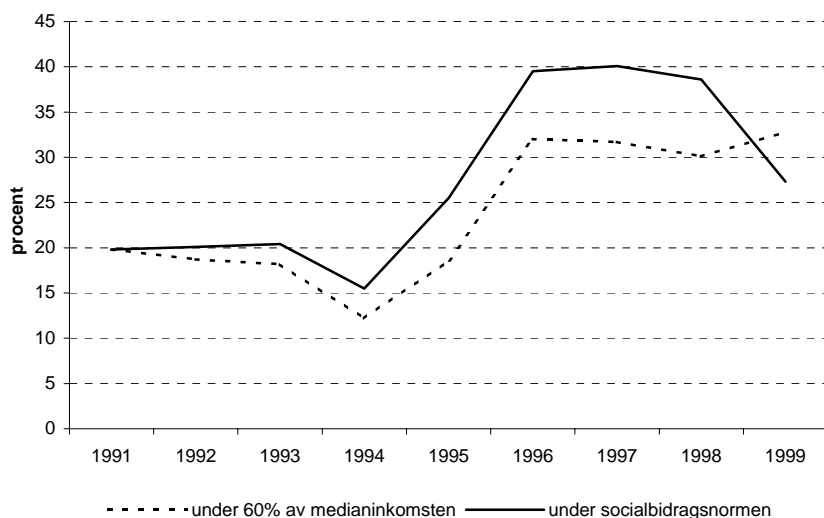

Om vi inledningsvis studerar kurvorna avseende andelarna under 60 procent av medianinkomsten för respektive år finner vi att ungdomars risker ökat betydligt och det finns heller inga tecken på någon märkbar nedgång i slutet av decenniet. En sådan kan istället noteras för ensamstående mödrar där vi, i linje med vad vi fann beträffande de genomsnittliga inkomsterna, noterar att andelarna sjunker under slutet av 1990-talet. Utrikesfödda har de allra högsta andelarna av de grupper som presenteras i Figur 7. I den indelning vi redogjorde för tidigare kunde vi notera att gruppen födda "utanför västvärlden" har de klart lägsta inkomsterna. Dessa har också ännu högre andelar än de som redovisas i Figur 7 (som avser samtliga födda utrikes) men trenden är ungefärligen densamma.

Om vi istället utgår från socialbidragsnormen finner vi betydligt kraftigare uppgångar men också en tydligare förbättring i slutet av decenniet. För alla tre grupperna gäller dock att klart större andelar har disponibla inkomster under socialbidragsnormen 1999 jämfört med 1991.

Beträffande utrikes födda vet vi att tid i landet är mycket betydelsefullt för att förklara skillnader i arbetsmarknadsläge liksom för skillnader i disponibla inkomster. I Figur 8 har vi därför än en gång tagit ut gruppen som vistats här i 6–12 år. Denna grupp är speciellt intressant i och med att tidigare forskning indikerat att den ökning som normalt sker av den individuella arbetsinkomsten de första åren efter migration tenderar att avta efter fem år (se diskussion i Edin och Åslund 2001). Genom att fokusera på denna grupp fångar vi också över tidsaxeln upp en allt större andel av den stora flyktingsinvandring som skedde i slutet av 1980-talet och än mer i början av 1990-talet.

Figur 8. Andelen med inkomster under 60 procent av medianinkomsten respektive under socialbidragsnormen bland utrikesfödda med sex till tolv års vistelsetid i Sverige, 1991–1999. Procent

Som framgår kan vi här se tydliga försämringar under decenniets gång. Andelen med låga inkomster är förvisso mycket hög redan i början av decenniet men stiger under andra halvan av 1990-talet dramatiskt. Detta gör att över 30 procent av utrikesfödda med en vistelsetid i Sverige på sex till tolv år lever i hushåll med disponibla inkomster under 60 procent av medianinkomsten under perioden 1996–1999, och omkring 40 procent har inkomster under socialbidragsnormen en siffra som dock sjunker kraftigt 1999. Detta talar för att vi idag har en mycket stor andel invandrare som varit länge i landet men som trots detta har mycket knappa inkomster. De två möjliga framtida scenarion utifrån dessa resultat är antingen att dessa grupper antingen kommer att uppvisa ett annorlunda mönster vad gäller inkomster och vistelsetid så att ”inkomst-assimileringen” tar betydligt längre tid eller alternativt att dessa grupper i hög utsträckning kommer att fastna i mycket låga inkomster (jfr Edin och Åslund 2001).

Sammantaget visar analysen av låga inkomster att andelen i befolkningen som lever i hushåll med inkomster under socialbidragsnormen ökat påtagligt under recessionen så att detta från

1995 ungefär gällde var tionde person i landet. Denna nivå kvarstår ända till 1999 då andelen minskar påtagligt. Ökningen bland barnen, och då i synnerhet yngre barn, är än mer markant. Inte minst det förbättrade arbetsmarknadsläget har inneburit att den ekonomiska situationen för barnfamiljer förbättrats under senare år. Sett över hela decenniet kvarstår dock det faktum att barnens risker för att växa upp i familjer som åtminstone temporärt har mycket låga inkomster har ökat betydligt både absolut sett och i relation till riskerna för den övriga befolkningen. Vi har också funnit att invandrare har betydande överrisker för låga inkomster och att detta framförallt gäller för personer som kommit från länder utanför västvärlden samt för de individer och familjer som invandrat under de senaste tio-femton åren. Dessa grupper är förstas i mycket hög grad överlappande och likaledes i mycket hög grad flyktinginvandrare.

3.9 Inkomststrukturen under 1990-talet

Så här långt har vi i all huvudsak betraktat hushållens sammanlagda inkomster efter det att vi lagt till olika former av transfereringar men också dragit ifrån skatter. I detta avsnitt riktas istället intresset till den relativa betydelsen av olika inkomstslag eller inkomstkällor dels i olika skikt av inkomstfördelningen, dels för olika befolkningsgrupper. Analysen kommer, på samma sätt som dekomponeringsanalysen, att begränsas till tre år: 1991, 1995 och 1999.

Det finns en mängd olika skäl till varför inkomststrukturen kan förändras, exempelvis kan storleksförändringar av olika befolkningsgrupper leda till att betydelsen av vissa inkomstkällor ökar eller minskar (om exempelvis andelen ålderspensionärer ökar kraftigt borde pensionsinkomsterna öka osv.). Men konjunkturskiftningar spelar också en stor roll. Inte minst genom den kraftiga recessionen i början av 1990-talet bör vi därför förvänta oss att den relativa betydelsen av olika inkomstslag har ändrats.

3.9.1 Inkomstslag och metodik

Följande inkomster kommer särskiljas: Inkomster från *arbete, kapital, pension, övriga socialförsäkringar, generella bidrag, bostadsstöd, socialbidrag*.²⁴ Det bör speciellt noteras att vissa, men inte alla, av dessa inkomstslag är skattepliktiga. Detta får som följd att en inkomst på samma nivå egentligen har olika betydelse beroende på om inkomsten är skattefri, t.ex. barnbidraget, eller skattepliktig och vidare också beroende på skattesatsen. I denna analys har vi tagit hänsyn till detta genom att beräkna en skatt för varje inkomstslag och på så vis presenteras inkomsterna efter skatt (jfr Jansson 2000). Därmed får vi en struktur som motsvarar den disponibla inkomsten och kan mer korrekt beskriva inkomststrukturen i procentenheter.²⁵ Det begrepp som kommer att användas är inkomststruktur, netto för att på så vis understryka att skatten är frändragen. Däremot beaktar inte denna metod skatternas separata påverkan på inkomstfördelningen. Detta skall vi återkomma till i senare omfördelningsanalyser.

3.9.2 Inkomststrukturen i olika inkomstklasser

Att inte bara inkomsternas storlek varierar utan också inkomstkällorna är välbekant. Här beskrivs hur den relativa betydelsen av de olika inkomstslagen varierar i inkomstfördelningens olika skikt. Detta görs genom att först ordna samtliga individer från låga till höga inkomster och utifrån varje decilvärde indela befolkningen i tio lika stora grupper, vad som ofta kallas "decilgrupper". För varje sådan inkomstgrupp beräknas därefter medelvärdet för vart och ett av inkomstslagen och procentandelar beräknas utifrån dessa.

I Figur 9 visas i tre diagram den på så vis skattade inkomststrukturen i inkomstfördelningen vid de tre tidpunkterna. Som framgår med all önskvärd tydlighet är den relativa betydelsen av olika inkomstkällor mycket olika i olika inkomstskikt. Generellt sett gäller att arbetsinkomsterna ökar, också relativt, ju högre upp fördelningen man kommer. Undantaget är ibland de allra högsta

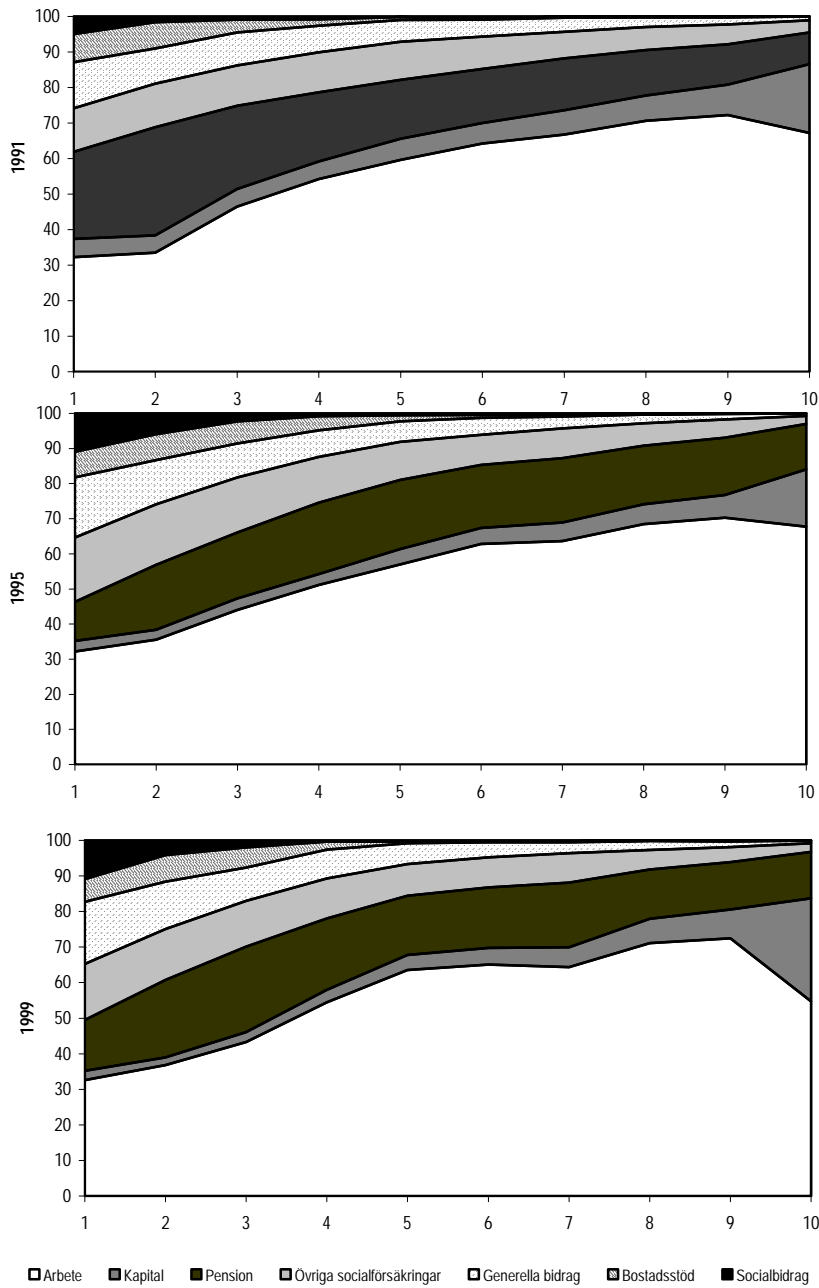
²⁴ Vad dessa inkomstslag inkluderar säger sig självt i vissa fall. Några förtydliganden är dock på sin plats. Inkomster från arbete inkluderar lön, inkl. sjuklön, och företagarinkomst men ej några socialförsäkringar. Generella bidrag inkluderar skattefria bidrag undantaget bostadsstöd och socialbidrag. Också studiestöd och länedelen vid län från CSN ingår (se vidare Jansson 2000: 42-43).

²⁵ Också andra negativa transfereringar dras ifrån vilket görs proportionellt mot storleken på varje inkomstslag.

inkomsterna, den andel som utgörs av arbetsinkomster sjunker väsentligen när vi jämför "decilgrupp 9" med de tio procent som har högst ekvivalerad disponibel inkomst. Detta gäller vid alla tre mättillfällena men det är mest markerat år 1999 då det för den högsta inkomstgruppen är så att arbetsinkomsterna endast utgör drygt hälften av de sammanlagda inkomsterna. Det bör dock sägas att arbetsinkomsterna i kronor räknat är högst i denna grupp vid alla tillfällena. Beträffande kapitalinkomsterna ser vi tydligt den extremt skeva fördelning som dessa inkomster har. Den förändring som sker mellan 1991 och 1999 är att betydelserna av dessa inkomster något förvånande har minskat för den nedre delen av inkomstfördelningen. Däremot är kapitalinkomsterna betydligt större 1999 jämfört med 1991, både absolut och relativt, i inkomstfördelningens översta skikt. Tidigare analyser där jämförelsen gjordes mellan 1997 och 1993 påvisade samma förändring (SOU 2000:3). Om kapitalinkomster tenderar att bli allt viktigare i inkomstfördelningen översta skikt är det under 1990-talet en helt annan inkomstkälla som vuxit i betydelse för dem med lägst inkomster. Grovt räknat fördubblas socialbidragens andel i den lägsta inkomstklassen mellan 1991 och 1995. Jämför vi istället de två senare mättillfällena finner vi att socialbidragens andel fortsätter att vara oförändrat hög i den lägsta inkomstgruppen. En viss ljusning ser vi dock i den näst lägsta "decilgruppen" där socialbidragens andel mer tydligt sjunker i slutet av decenniet.²⁶

²⁶ Tidigare analyser visar dock att socialbidragens relativa betydelse i decilgrupp 1 tycks vara som störst 1997 då de utgör ca 12 procent av inkomsterna (SOU 2000:3; för socialbidragens generella utveckling se Bergmark 2000). De andelar som redovisas i Figur 9 är 10,5 procent för år 1995 och 10,9 procent för år 1999.

Figur 9. Inkomststruktur, netto. Olika inkomstslags andelar av totalinkomsterna (procent) i olika inkomstgrupper indelade efter decilvärden med hänsyn tagen till skatter, 1991, 1995 och 1999

Pensionsinkomsternas betydelse blir mindre i den nedre delen av inkomstfördelningen, vilket avspeglar att allt färre ålderspensionärer finns i de nedersta skikten av inkomstfördelningen. Beträffande övriga socialförsäkringar finner vi att dess betydelse är störst i mitten av decenniet. Detta är inte en effekt av en ökad generositet utan av att lågkonjunkturen, och den därtill hörande massarbetslösheten, ledde till att fler människor i högre grad erhöll sina inkomster via socialförsäkringssystemen.

3.9.3 Dekomponering och omfördelning efter inkomstkällor

I avsnitten ovan har inkomstens sammansättning i olika delar av fördelningen studerats. I vilken utsträckning bidrar då dessa olika inkomstslag till den övergripande inkomstspridningen? Denna fråga har inte minst studerats inom välfärdsstatsforskningen men är inte helt enkel att besvara. Det vanligaste sättet att belysa frågan, och då framförallt betydelsen av välfärdsstatens omfördelning, är att utgå från den inkomstbildningsprocess som grafiskt presenterades i Figur 1. Man gör då vad som kan kallas en stegvis studie och fokuserar på hur ojämlikheten förändras när vi lägger till olika transfereringar och drar ifrån skatter. Man bortser då helt från de olika återkopplingar som skatte- och bidragssystem kan ha på den initiala fördelningen vilket, menar många, leder till att omfördelningseffekten överdrivs. En ytterligare nackdel är att det är långtifrån givet vilken ordning de olika inkomstslagen skall ha i denna process och att detta kommer att påverka storleken på omfördelning. Dess fördel är att det trots allt belyser den faktiska omfördelningen av kontanta medel som sker under den specifika tidsperioden (Uusitalo 1989). Komparativ forskning har också visat att den omfördelningseffekt som denna relativt grova metod skattar har en påtaglig samvariation med länderskillnader i inkomstojämlikhet (Mitchell 1991) och att omfördelningseffekten i huvudsak består också när vi följer individers inkomster under en längre tidsperiod (se Björklund, Palme och Svensson 1995).

Vi skall här dels redovisa hur inkomstojämlikheten förändras när vi stegvis lägger till olika inkomstslag, dvs. det som kan sägas vara standardmetoden, dels nyttja en annan teknik där vi simultant beräknar inkomstslagets bidrag till den totala spridningen.

Eftersom den inverkan som olika transfereringar har kan bero på när i den stegvisa analysen vi väljer att inkludera ett inkomstslag

kommer resultat från två olika modeller att presenteras. I den första redovisas den klassiska standardmodellen, där vi utgår från faktorinkomsternas fördelning, dvs. inkomster från arbete och kapital. Vi lägger därefter till alla positiva transfereringar och därpå dras skatter ifrån. Det bör nämnas att alla inkomster är justerade med ekvivalensskalan, dvs. i jämförelse med den illustration vi visade i Figur 1 har vi justerat för hushållens storlek och sammansättning betydligt tidigare i fördelningsprocessen. Denna klassiska metod används inte minst inom välfärdsstatsforskningen för att belysa välfärdsstatens omfördelningseffekt. En av bristerna med metoden är att den inte särskiljer skattepliktiga och skattefria transfereringar vilket istället görs i modell B.

Resultaten från dessa båda analyser redovisas i Tabell 6 och i linje med tidigare studerar vi åren 1991, 1995 och 1999. I tabellen ges på de övre raderna för respektive modell storleken på Gini-koefficienten och på de nedre raderna visas hur denna förändras i procent. Båda modellerna utgår från fördelningen av faktorinkomsterna och slutar med fördelningen av de disponibla inkomsterna. Detta gör alltså att den totala reduktionen blir densamma i de båda modellerna men att exempelvis skatternas inverkan blir olika. Detta eftersom skatterna i modell A dras ifrån först när samtliga transfereringar är tillagda medan skatterna i modell B dras ifrån före det att skattepliktiga bidrag adderas till hushållens inkomster.²⁷

²⁷ Det senare tillvägagångssättet torde bättre fånga skatternas omfördelningseffekt eftersom skatterna inte påverkas av skattefria bidrag.

Tabell 6. Absoluta och procentuella förändringar av Gini-koefficienten, succesiva förändringar efter tillägg av olika transfereringar och skatter. Åren 1991, 1995 och 1999

	1991	1995	1999
Modell A			
Gini-koefficient			
Faktorinkomst	0,439	0,474	0,483
Bruttoinkomst	0,256	0,259	0,291
Disponibel inkomst	0,219	0,216	0,251
Reduktion i procent			
Transfereringar	41,7	45,4	39,8
Skatt m.m.	14,5	16,6	13,7
Totalt	50,1	54,4	48,0
Modell B			
Gini-koefficient			
A = Faktorinkomst	0,439	0,474	0,483
B = A + Social-försäkringar m.m.	0,290	0,305	0,330
C = B – Skatt m.m.	0,266	0,282	0,309
D = C + Skattefria bidrag m.m.	0,219	0,216	0,251
Reduktion i procent			
Socialförsäkringar m.m.	33,9	35,7	31,7
Skatt m.m.	8,3	7,5	6,4
Bidrag m.m.	17,7	23,4	18,8
Totalt	50,1	54,4	48,0

Modell A:

A. Faktorinkomst = inkomster från arbete och kapital

B. Bruttoinkomst = A + alla positiva transfereringar

C. Disponibel inkomst = B – skatter och andra negativa transfereringar

Modell B:

A = Faktorinkomst = inkomster från arbete och kapital

B = A + socialförsäkringar och andra skattepliktiga transfereingar

C = B – skatter och andra negativa transfereringar

D = C + Skattefria bidrag = disponibel inkomst

Låt oss allra först notera hur faktorinkomsternas fördelning förändras eftersom detta ej tidigare har redovisats. Som framgår sker en markant ökning faktorinkomsterna grad av ojämlikhet under krisåren. Detta är inte en följd av kapitalinkomsterna utan fördelningen av arbetsinkomsterna (syns ej i tabellen), vilket i sin tur väsentligen var en följd av att färre individer hade arbeten. Faktorinkomsterna fortsätter att öka något mellan 1995 och 1999 vilket däremot är en effekt av kapitalinkomster, i själva verket sker i takt

med de bättre tiderna en marginell minskning av spridning i arbetsinkomster (redovisas ej i tabellen).

När vi i Modell A lägger till alla transfereringar, i all väsentlighet via olika välfärdsstatliga program, sjunker Gini-koefficienten dramatiskt. Vi ser här en orsak till de blygsamma förändringar beträffande de generella inkomstskillnaderna som skedde under krisären. Ett sätt att uttrycka detta på är att transfereringssystemen fungerade som dessa är tänkt att fungera, dvs. de skall skydda för inkomstbortfall i samband med oförutsedda händelser som sjukdomar, arbetslöshet osv. Det är samtidigt viktigt att komma ihåg att detta inte skall tolkas som att de välfärdsstatliga programmen fick en mer generös karaktär. Vi vet i själva verket att det motsatta hände (se Palme 2000). Att reduktionen i Gini-koefficienten är så pass mycket högre 1995 jämfört med 1991 är snarast en direkt effekt av vad som hände på arbetsmarknaden. Också skatternas inverkan är med denna metod som störst 1995. Detta torde däremot, åtminstone delvis, kunna tolkas i termer av förändrade skatteregler. Den s.k. värnskatten infördes detta år och hade rimligen en utjämnande effekt. Mellan 1995 och 1999 sjunker den sammanlagda reduktionen i Gini-koefficienten av såväl transfereringar och skatter.

Den mer sofistikerade analysen i modell B ger ytterligare kunskap om omfördelningsprocessens förändringar. Här kan vi istället se att en huvudorsak till den stabilitet i de disponibla inkomsternas fördelning vi finner mellan 1991 och 1995 kan tillskrivas de skattefria bidragen (barnbidrag, bostadsbidrag, socialbidrag m.m.). Totalt sett ger dock modellerna en relativt samstämmig bild. Betydelsen av transfereringar, och då framförallt de skattefria, är som störst 1995. När vi jämför situationen 1999 med 1995 ser vi att reduktionen av Gini-koefficienten är mindre i alla de olika steg vi separerar.

Låt oss så gå över till den mer simultana teknik där en dekomponering av Gini-koefficienten efter inkomstslag utförs (för en pedagogisk beskrivning och empirisk tillämpning se t.ex. Pedersen 1999). Enkelt uttryckt kan man säga att inkomstslagets betydelse beror på fördelningsprofilen men också, och i stor utsträckning, på dess storlek. Vi urskiljer i princip samma inkomstslag som i analysen av inkomststrukturen, dvs. fler inkomstslag än i den stegvisa omfördelningsanalysen, men urskiljer också skatternas betydelse som betecknas som en negativ inkomst. I likhet med tidigare utförs analysen för tre år 1991, 1995 och 1999 och resultaten

presenteras i Tabell 7. Inkomstslagens relativa storlek presenteras i den första kolumnen. Detta görs som procentandelar av den ekvivalerade disponibla inkomsten. Procenttalen summerar med andra ord till 100 och bygger på medelvärdet för respektive inkomstslag. Den andra kolumnen presenterar det absoluta bidraget till Gini-koefficienten vilket alltså bygger på såväl en storlekseffekt som en fördelningsprofil.²⁸ Också denna är additiv och det hela summerar med andra ord till den faktiska inkomstspridningen för respektive år (den sista raden i tabellen). Från tidigare vet vi att denna var i stort sett konstant när vi jämför 1991 och 1995 och klart högre år 1999.

*Tabell 7. Dekomponering av inkomstjämligheten, inkl. reavinst, efter inkomstslag. 1991, 1995 och 1999. Ojämlighetsmått: Gini-koefficienten * 1000*

	1991		1995		1999	
	Medelvärde i % av disponibel inkomst/ke	Bidrag till Gini-koefficienten	Medelvärde i % av disponibel inkomst/ke	Bidrag till Gini-koefficienten	Medelvärde i % av disponibel inkomst/ke	Bidrag till Gini-koefficienten
Arbete	86,9	299	89,3	309	91,3	311
Kapital	11,6	58	9,4	51	14,5	102
Pensioner	21,6	9	24,8	50	24,9	47
Övr. social-försäkringar	10,9	3	12,6	-11	11,1	-4
Generella bidrag	4,8	-9	5,0	-13	4,8	-12
Bostadsstöd	1,4	-8	2,0	-10	1,4	-8
Socialbidrag	0,6	-3	1,3	-8	1,0	-7
Skatter m.m.	-35,7	-122	-42,4	-144	-46,9	-170
Övriga neg. transfereringar	-2,0	-8	-2,1	-7	-2,2	-8
Ginikoefficienten (ekvivalerad disponibel inkomst)	100	219	100	216	100	251

Vad visar då denna dekomponering beträffande olika inkomstkällors betydelse för den totala inkomstspridningen och framförallt vilka förändringar kan vi skönja? Om vi inleder med arbetsinkomsterna framgår med all önskvärd tydlighet dess stora betydelse, vilken förstas framförallt bygger på dess stora andel av den totala inkomstsumman. Den ökning i bidraget till Gini-koefficienten som vi kan skönja bygger i stort sett helt på förändringar av

²⁸ Vi redovisar inte fördelningsprofilen i sig men kommenterar de väsentliga drag och förändringar som sker härvidlag.

denna (relativa) storlekskomponent. Kapitalinkomsternas bidrag till den övergripande spridningen är nästan fördubblad 1999 jämfört med de två andra åren. Intressant nog är detta inte bara en storlekseffekt utan beror också på en mer ojämn fördelningsprofil (något som också kunde skönjas i den tidigare inkomststrukturanalysen, se Figur 9).

Vi finner vidare att pensioner i högre grad påverkar inkomstspridningen vid de två senare mättillfällena. I någon mån är detta en storlekseffekt men främst har pensionsinkomsterna en annan fördelningsprofil under senare år. I övrigt kan man som väntat notera att de behovsprövade bidragen är störst vid mitten av 1990-talet. Fördelningsprofilen är tydlig alla åren och mellan 1995 och 1999 ökar koncentrationen av dessa bidrag till dem med lägst inkomster. Beträffande skatternas omfördelning finner vi för det första att storlekseffekten successivt ökar. Med detta sätt att studera hur ojämlikheten påverkas av skatterna finner vi också en ökad negativ inverkan på Gini-koefficientens storlek. Detta beror dock enligt analysen inte bara på det ökade skatteuttaget utan också på en mer progressiv profil 1999 jämfört med de två tidigare åren, dvs. den s.k. koncentrationskoefficienten är högre 1999 än tidigare år (syns ej i tabellen). En förklaring till detta kan vara de höga och skeva kapitalinkomsterna och att skatteuttaget på dessa inkomster i all väsentlighet enbart berör inkomstfördelningens översta skikt.²⁹ Sammantaget kan vi ändå konstatera att den stegvisa och den simultana analysen ger en något annorlunda bild av huruvida skatternas förmåga att utjämna har förändrats under decenniet.

3.10 Sammanfattning och slutdiskussion

Detta kapitel har syftat till att analysera och beskriva hur den svenska befolkningens inkomster har gestaltat sig under 1990-talet. Med hjälp av nya och förbättrade datamaterial har vi kunnat precisera bilden av utvecklingen i flera viktiga avseenden. Även om en mängd nyanseringar är möjliga att göra till de nedan uppräknade punkterna kan de mest centrala resultaten sammanfattas i punktform på följande sätt:

²⁹ Man bör här notera att utöver att metodologin är annorlunda i denna analys jämfört med de stegvisa fördelningsanalyserna (Tabell 6) redovisas här också de absoluta bidragen till Gini-koefficienten medan de stegvisa analyserna redovisade de procentuella, dvs. relativa, förändringarna av Gini-koefficienten.

- Befolkningens genomsnittsinkomster minskade under decenniets första hälft och ökade därefter. Medianinkomsten för befolkningen år 1999 obetydligt högre än medianinkomsten år 1991.
- Samtidigt med dramatiskt fallande sysselsättning under lågkonjunkturen förblev fördelningen av inkomster i stort sett oförändrad, därefter har dock inkomstspridningen ökat. Detta har främst skett genom en ökning i toppen av inkomstfördelningen.
- Under decenniet har andelen med låga inkomster ökat något. Detta gäller oavsett om vi använder socialbidragsnormen som gräns eller utgår från 50 eller 60 procent av medianinkomsten.
- Andelen barn som växer upp i familjer med knappa inkomster har ökat under decenniet, medan ålderspensionärerna som grupp betraktat har klarat sig bäst.
- Också i andra avseenden har det skett stora förskjutningar mellan olika sociodemografiska gruppers inkomstnivåer. Yngre personer, invandrare och ensamstående med barn har under 1990-talet fått sänkta inkomstnivåer och ökad risk för låga inkomster. Många av de grupper som har förlorat mest i inkomster tycks ha tagit igen en del under decenniets sista år, dock utan att nå sina ursprungliga nivåer vid årtiondets inledning.
- Ökningen av inkomstspridningen under decenniets andra hälft förklaras inte i huvudsak av förändringar mellan grupper utan tycks väsentligen ske inom de olika grupperna.
- Inkomstens sammansättning har genomgått betydande förändringar, inte minst som en följd av lågkonjunkturen. I inkomstfördelningens lägre skikt har betydelsen av selektiva bidrag, främst socialbidrag, ökat. Man kan också notera en påtaglig förskjutning uppåt i inkomstfördelningen vad gäller pensionsinkomster.
- Kapitalinkomsternas betydelse har ökat kraftigt i de översta skikten av fördelningen, men ej för övriga.
- Genom analyser av inkomstbildningsprocessen och hur ojämlikheten förändras pga. olika inkomstslag kan vi konstatera att faktorinkomsterna, dvs. inkomster från arbete och kapital, blev klart mer ojämnt fördelade under decenniets första hälft. Detta fick dock inte genomslag i ökad spridning av de disponibla inkomsterna. Såväl skattepliktiga transfereringar och skatter som skattefria bidrag synes ha varit betydelsefulla motverkande

krafter härvidlag. I denna mening kan man alltså säga att välfärdsstatens olika system fungerade.

En fråga som ur Kommittén Välfärdsboksluts synvinkel är särskilt viktig är att samtliga analyser i detta kapitel har haft 1991 som startår. Det finns två skäl till detta. För det första har SCB än så länge inte haft möjlighet att analysera inkomsternas fördelning med s.k. kosthushåll för detta år. För det andra innebar den omfattande skattereform som huvudsakligen genomfördes mellan 1990 och 1991, utöver dess mer substantiella effekter, att det rent mättekniskt är mycket svårt att skapa jämförbara inkomstvariabler. Samtidigt är det självfallet så att också denna reform, de effekter den kan ha haft och alla övriga förändringar som kan ha skett mellan decenniets två första år är intressanta. Den officiella statistiken är den enda egentliga vägledningen i detta sammanhang. SCB har i tidigare analyser sökt modellera inkomsternas nivåer och fördelning 1990 med de nya inkomstbegrepp som kom att tillämpas från 1991 års statistik. Dessa korrigeringar innebar både att nivåerna för år 1990 höjdes och att spridningen för år 1990 ökade. Med dessa justeringar ökade inkomstspridningen, enligt SCB, mellan 1990 och 1991 relativt kraftigt. Simuleringsanalyser har visat att detta sannolikt inte var beroende på regelförändringar (Palme 1996). Vidare tyder SCB:s analyser på att medianinkomstens nivå var något högre det första året (se t.ex. SCB 1999, Tabell 2). En försiktig slutsats är därför att den ökade inkomstspridning som har presenterats i detta kapitel inte skulle ha blivit mindre om vi också haft möjlighet att inkludera decenniets första år och inte heller skulle bilden av befolkningens reala inkomstutveckling ha förbättrats. I analyserna ovan har vi enbart studerat utvecklingen av de årliga inkomsterna med hjälp av s.k. upprepade tvärsnittsdata. Det finns därför avslutningsvis skäl att notera några intressanta iakttagelser utifrån longitudinell forskning:

Komparativa studier indikerar att Sveriges position som ett land med relativt små inkomstskillnader inte ändras om man också förlänger tidsperioden (se t.ex. Aaberge m.fl. 1999). När man förlänger tiden över vilken inkomsterna mäts minskar inkomstojämlikheten, men välfärdsstatens skatte- och transfereringssystem har en fortsatt påtagligt utjämnande effekt (se t.ex. Björklund, Palme och Svensson 1995). Välfärdsstatens skatte- och transfereringssystem utjämnar också fördelningen av risker för att hamna i relativ fattigdom (Fritzell och Henz, kommande).

Sammanfattningsvis finns det skäl att understryka att det utifrån ett välfärdsperspektiv är påkallat med en fortsatt uppmärksamhet på inkomstskillnadernas storlek och inte minst på hur riskerna för relativ fattigdom fördelas och förändras. Det framstår som särskilt angeläget att följa upp utvecklingen för de grupper som haft en ogynnsam utveckling under 1990-talet. Den långsiktiga betydelsen av kapitalinkomsternas ökade vikt för resursfördelningen behöver också studeras närmare. Det finns också skäl att fortsätta bedriva longitudinell forskning om ovanstående socialpolitiskt relevanta och andra centrala frågor, som exempelvis i vilken utsträckning bestående låga inkomster har blivit vanligare.

Referenser

- Aaberge, R., A. Björklund, M. Jantti, M. Palme, P.J. Pedersen, N. Smith & T. Wennemo, 1999. "Income inequality and income mobility in the Scandinavian Countries compared to the United States", mimeo, Statistics Norway m.fl.
- Andersson, R. 2000. "Etnisk och socioekonomisk segregation i Sverige 1990-1998" i Fritzell, J. (red.) *Välfärdens förutsättningar*, SOU 2000:37. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Atkinson, A.B. 2000. "Is rising income inequality inevitable? A critique of the transatlantic consensus", 1999 WIDER Annual Lecture, Helsinki: UNU/WIDER.
- Atkinson, A.B., L. Rainwater & T.M. Smeeding, 1995. *Income Distribution in OECD Countries*. OECD Social Policy Studies No. 18. Paris: OECD.
- Bergmark, Å. 2000. "Socialbidragen under 1990-talet", i Bergmark, Å. (red.), *Välfärd och försörjning*, SOU 2000:40. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Björklund, A. 1993. "A comparison between actual distributions of annual and lifetime income: Sweden 1951-89", *Review of Income and Wealth*, 39:377-386.
- Björklund, A. 1998. "Income distribution in Sweden: What is the achievement of the welfare state?", *Swedish Economic Policy Review*, 5:39-80.
- Björklund, A., M. Palme & I. Svensson, 1995. "Tax Reforms and Income Distributions", *Swedish Economic Policy Review*, 2: 259-266.
- Buhmann B., L. Rainwater, G. Schmaus & T. Smeeding, 1988. "Equivalence Scales, Well-being, Inequality and Poverty: Sensitivity Estimates across Ten Countries using the Luxembourg Income Study Database", *Review of Income and Wealth*, 34:115-14
- Cowell, F.A. 1984. "The structure of American income inequality", *Review of Income and Wealth*, 30:351-375.
- Edin, P-A. & O. Åslund, 2001 "Invandrare på 1990-talets arbetsmarknad", i Bergmark, Å. (red.) *Ofärd i välfärden*, SOU 2001:54. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.

- Erikson, R. & M. Tählin, 1984. "Samgång mellan välfärdsproblem", i Erikson, R. & R. Åberg (red.), *Välfärd i förändring*. Stockholm: Prisma.
- Everaers, P., P. Van der Laan & M.K. McDonald, 2000. "Conceptual overview", uppsats presenterad vid Canberra Gruppens möte i Luxembourg, Maj 2000. Statistics Netherlands och Australian Bureau of Statistics.
- Expert Group on Household Income Statistics – The Canberra Group, 2001. *Final Report and Recommendations*. Ottawa.
- Fritzell, J. 1991. *Icke av marknaden allena: Inkomstfördelningen i Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Fritzell, J. 1999. "Incorporating Gender Inequality into Income Distribution Research", *International Journal of Social Welfare*, 8: 56–66.
- Fritzell, J. 2001. "Still different? Income distribution in the Nordic Countries in a European Comparison", i Kautto, M., J. Fritzell, B. Hvinden, J. Kvist & H. Uusitalo (red.) *Nordic Welfare States in the European Context*. London: Routledge.
- Fritzell, J. & U. Henz, (kommande) "Household income dynamics: mobility out of and into low income over the life-course", kommande i Jonsson, J.O. & C. Mills (red.), *Cradle to Grave*, Durham: Sociologypress.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 2000. *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*, SOU 2000: 41. Betänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Gottschalk, P. & T.M. Smeeding, 1997. "Cross-national Comparisons of Earnings and Income Inequality", *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXV: 633–687.
- Gottschalk, P. & T.M. Smeeding, 2000. "Empirical evidence on income inequality in industrialized countries", i Atkinson, A.B. & F. Bourguignon (red.) *Handbook of Income Distribution*. North Holland: Elsevier Science.
- le Grand, C., R. Szulkin & M. Tählin, 2001. "Lönesstrukturens förändring i Sverige", i Fritzell, J., M. Gähler & O. Lundberg (red.) *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*, SOU 2001:53. Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Gustafsson, B. & E. Palmer, 1997. "Changes in Swedish Inequality", i Gottschalk, P., B. Gustafsson & E. Palmer, *Changing Patterns in the distribution of Economic Welfare*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gähler, M. 2001. "Bara en mor", i Bergmark, Å. (red.) *Ofärd i välfärden*, SOU 2001:54. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Halleröd, B. 1995. "The truly poor: Indirect and direct measurement of Consensual Poverty in Sweden", *Journal of European Social Policy*, 5:111–129.
- Halleröd, B. 2000. "Socialbidragstagande och fattigdom", i Puide, A. (red.), *Socialbidrag i forskning och praktik*. Stockholm: Gothia.
- Hicks, J.R. 1946. *Value and Capital*. Oxford: Clarendon Press.
- Jansson, K. 1998, *Översyn av ekvivalensskalor vid inkomstfördelningsstudier*, PM. Örebro: SCB.
- Jansson, K. 2000. "Inkomstfördelningen under 1990-talet", i Bergmark, Å. (red.), *Välfärd och försörjning*, SOU 2000:40. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut Stockholm: Fritzes.
- Jenkins, S.P. 1991. "Poverty measurement and the within-household distribution: agenda for action", *Journal of Social Policy*, 20: 457–483.
- Jenkins, S.P. 1995. "Accounting for Inequality Trends: Decomposition analyses for the UK, 1971–86", *Economica*, 62: 29–63.
- Johansson, M. 1999. *Empirical studies of income distribution*, ak. avh. Göteborg: Nationalekonomiska institutionen, Handelshögskolan.
- Johansson, S. 1970. *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Jäntti, M. 1997. "Inequality in Five Countries in the 1980s: The Role of Demographic Shifts, Markets and Government Policies", *Economica*, 64: 415–440.
- Jäntti, M. & S. Danziger, 2000, "Income poverty in advanced countries", i Atkinson, A.B. & F. Bourguignon (red.) *Handbook of Income Distribution*. North Holland: Elsevier Science.
- Kautto, M. 2000. *Two of a Kind? Economic crisis, policy responses and well-being during the 1990s in Sweden and Finland*. SOU 2000:83, forskarrapport från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Korpi, W. 2000. "Faces of Inequality: Gender, Class, and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare State", *Social Politics*, 7: 127–191.
- Mack, J. & S. Lansley, 1985. *Poor Britain*. London: Allen & Unwin.
- Mitchell, D. 1991. *Income Transfers in Ten Welfare States*. Aldershot: Avebury.

- Millar, J & C. Glendinning, 1989. "Gender and poverty", *Journal of Social Policy*, 18: 363–381.
- Myles, J. & G. Picot, 2000. "Poverty indices and policy analysis", *Review of Income and Wealth*, 46.
- Orshansky, M. 1965. "Counting the Poor", *Social Security Bulletin*, 28:3–29.
- Palme, J. 2000. "Socialförsäkringar och kontanta familjestöd", i Bergmark, Å. (red.), *Välfärd och försörjning*, Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut, SOU 2000: 40. Stockholm: Fritzes.
- Palme, M. 1996. "Income Distribution Effects of the Swedish 1991 Tax Reform: An analysis of a Microsimulation Using Generalized Kakwani Decomposition". *Journal of Policy Modeling*, 18:419-443.
- Pedersen, A.W. 1999. *The taming of inequality in retirement*. Doctoral dissertation. Oslo: Fafo.
- Pollak, R.A. & T.J. Wales, 1979. "Equity: the individual vs. the family. Welfare comparisons and equivalence scales", *American Economic Review*, 69:216–221.
- Rowntree, S. 1901. *Poverty: A Study of Town Life*. London: Macmillan.
- SCB, 1999. *Inkomstfördelningsundersökningen 1997*, Statistiska meddelanden IF 21 SM 9901, Örebro: SCB.
- SCB, 2001. *Inkomstfördelningsundersökningen 1999*, Statistiska meddelanden IF 21 SM 0101, Örebro: SCB.
- Sen, A. 1992. *Inequality Reexamined*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Smeeding, T.M. & D.H. Weinberg, 2001. "Toward a uniform definition of household income", *Review of Income and Wealth*, 47.
- Socialdepartementet, 1999. *Sämrre för mig, bättre för oss*. Ds 1999:5. Stockholm: Socialdepartementet.
- Socialstyrelsen, 1999. *Social och ekonomisk förankring bland invandrare från Chile, Iran, Polen och Turkiet*. SoS-rapport 1999:9. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen, 2001. *Social rapport 2001*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 2000:3. *Välfärd vid vägsfäl*. Utvecklingen under 1990-talet. Delbetänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.

- Sutherland, H. 1997. "Women, Men and the Redistribution of Income", *Fiscal Studies*, 18: 1–22.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom*. Penguin: Harmondsworth.
- Travers, P. & S. Richardson, 1993. *Living Decently. Material Well-being in Australia*. Melbourne, Oxford: Oxford University Press.
- Uusitalo, H. 1989. *Income distribution in Finland*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.
- Uusitalo, H. 2001. "Changes in income distribution during a deep recession and after", Memorandum ,Helsinki. Central Pension Institute.

Appendix A: Angreppssätt, definitioner och metodologiska diskussioner

Inkomstbegreppet

Disponibel inkomst

Den beräknade disponibla inkomsten för hushållet består av följande komponenter: löner + företagarinkomst + ränta och utdelningar + reavinster (se också nedan) + inkomst av eget hem + olika typer av socialförsäkringar + erhållet underhållsbidrag + skattefria transfereringar, inkl. studielån från CSN – skatt och allmänna egenavgifter samt justering för skattereduktion för ränteutgifter för eget boende – övriga negativa transfereringar, dvs. betalt underhållsbidrag, återbetalt studielån, pensionspremier och periodiskt understöd.

Definitionen är densamma som använts i Kommittén Velfärdsboksluts tidigare analyser av inkomstfördelningsundersökningen (se SOU 2000: 3 och Jansson 2000). I den senare ges en utförlig beskrivning av det exakta förfaringsättet och på vilka sätt denna definition av disponibel inkomst avviker från den officiella statistikens definitioner. Framförallt innebär tillvägagångssättet att vi söker göra inkomsten neutral i förhållande till olika typer av boende. Att studielån inräknas i inkomsten är tveksamt utifrån teoretiska definitioner men är gängse praxis i Sverige, och som framgår ovan räknas också återbetalningar av dessa lån som negativ inkomst.

Kapitalinkomster

Sedan mitten av 1980-talet uppvisar kapitalinkomster dels mycket starka årliga variationer, dels en trend mot allt större vikt i den totala inkomstsumman. Det har lett till en diskussion om kapitalinkomster som härrör från realiserade vinster vid olika former av försäljning av kapital bör inräknas i inkomsten eller ej.

De två grundproblemen är att de realiserade kapitalinkomster som i inkomststatistiken avläses under ett år i själva verket kan ha byggts upp över en mycket lång tidsperiod och för det andra att kapitalinkomsterna bör betraktas justerat för inflation och inte nominellt. I den officiella statistiken idag räknas realiserade vinster från kapital med när inkomsten beräknas och i likhet med andra

kapitalinkomster (räntor m.m.) utgår man från nominella och inte reala inkomster.

Om man strikt följer den klassiska definition av inkomster som Hicks (1946) gav (se fotnot 5) borde man för det första utgå från reala inkomster och för det andra inte bara inkludera realiserade vinster utan också icke-realiserade värdeökningar (se Everaers m.fl. 2000). Detta torde för det första vara extremt svårt att genomföra i något land. För det andra skulle det leda till både extremt höga och extremt låga, dvs. starkt negativa, "inkomster" för relativt många hushåll i tider av skarpa förändringar på olika marknader, t.ex. aktiemarknaden.

Den ovan nämnda Canberra-gruppen tycks däremot i sitt slutdokument snarast luta åt att exkludera såväl realiserade som icke-realiserade kapitalvinster. Främst förefaller dock praktiska mätproblem vara orsaken och man noterar att Sverige, till skillnad från de flesta andra länder, har möjligheten av via taxeringsregister inkludera realiserade kapitalvinster (se Expert Group on Household Income Statistics – The Canberra Group 2001).

I en nyligen publicerad artikel av Smeeding och Weinberg (2001) hävdar författarna att man bör göra åtskillnad mellan inkomster och förmögenheter och att realiserade kapitalvinster bör inkluderas i inkomsten men ej icke-realiserade värdesteppringar. De förra, menar Smeeding och Weinberg, kan användas för konsumtion eller återinvesteringar, vilket ej gäller de senare (vilka först måste realiseras och också kan försvinna om priserna faller). Sammanfattningsvis är frågan svår men vi har i linje med den senare argumentationen och med det gängse förfarings sättet valt att i huvudsak inkludera realiserade vinster från kapital i kapitalinkomsterna. I en del övergripande analyser kommer dock inkomsterna exklusive realiserade vinster från kapital också att redovisas.

Individer, hushåll och försörjningsbördor

Inkomstenheten

Närmast uteslutande brukar inkomstfördelningsanalyser utgå från hushållet (eller någon form av familjebegrepp) när inkomsterna beräknas. Detta leder vidare till ett viktigt grundantagande om att inkomsternas fördelas lika inom hushållet. Detta är givetvis en förenkling och antagandet har kritiserats inte minst för att neglige-

ra frågan om makten över pengarna och särskilt utifrån ett genusperspektiv har frågan setts som betydelsefull (Millar och Glendinning 1989; Sutherland 1997; för en utförlig diskussion i frågan se Jenkins 1991). I en ren inkomstfördelningsanalys, teoretiskt utgående från fördelningen av konsumtionsmöjligheter och/eller sparande, är det svårt att frångå antagandet beroende på att vi närmast alltid saknar kunskap om den fördelningen inom hushållet. Mycket talar vidare för att inkomstrelationen mellan könen inte skulle påverkas i någon nämnvärd utsträckning i och med att en stor del av hushållens utgifter kan sägas vara kollektiva.³⁰ Däremot finns sannolikt större könsskillnader när det gäller hur ekonomin organiseras inom familjen. Som påpekas av Jäntti och Danziger (2000) skulle en uppluckring av antagandet om lika fördelning inom hushållet alltid leda till en ökad inkomstjämlighet medan däremot effekterna på fattigdomens omfattning kan gå åt båda hållen.

Analysenheten

Om hushållet utgör grunden för att mäta inkomsterna är det fortfarande viktigt att framhålla att individen bör och kommer att vara analysenhet. Utifrån den grundläggande demokratiska principen om alla människors lika värde bör vi studera graden av ofärd och ojämlikhet på individnivå även om vi mäter inkomsterna på hushållsnivå. I annat fall tilldelar vi, i vår välfärdsbedömning, varje individ ett värde som i princip är beroende av antalet personer som finns i hennes hushåll och vi skulle alltså med andra ord tillmäta personer i stora familjer/hushåll mindre vikt än personer som finns i enpersonshushåll.³¹

³⁰ Om man istället utgår från socialt rättighetsperspektiv kan det vara av intresse att studera kvinnors och mäns egna inkomster, oavsett den intrafamiljära fördelningen (för en allmän diskussion se Korpi 2000; för en empirisk applikation se Fritzell 1999).

³¹ Det bör betonas att detta potentiellt också kan ha effekt på fördelningen eller på graden av ofärd. Så är fallet om hushåll med många medlemmar har lägre ekvivalerade disponibla inkomster jämfört med hushåll med få medlemmar. Låt oss exempelvis antaga att 20 procent av hushållen i en befolkning är fattiga och dessa i genomsnitt består av fyra personer medan de 80 procent av hushållen som inte är fattiga i genomsnitt består av två personer. I sådana fall är andelen fattiga personer i befolkningen inte 20 procent utan 33,3 procent.

Ekvivalensskalan

Även om vi således i huvudsak kommer att studera varje individs disponibla inkomster mätta på hushållsnivå återstår två frågor. Hushåll har olika försörjningsbördor och en individs ekonomiska situation ter sig därför olika ut om hon måste dela sin inkomst med fem andra eller om hon själv kan konsumera eller spara inkomsten ifråga. Eftersom hushållen har olika sammansättning och storlek används i inkomstfördelningsstudier en s.k. ekvivalensskala för att göra inkomsterna jämförbara i olika hushåll. Den ekvivalensskala som används i det följande innebär att inkomsterna för ensamboende personer sätts till ett, för varje övrig vuxen person lägger man till 0,55 och för varje barn 0,47 (Jansson 1998 och 2000). Grunden för dessa vikter kan sägas vara de normerade utgifter som gällde för den tidigare socialbidragsnormen. Hushållets disponibla inkomster delas därefter med den på så sätt erhållna skalan för att få hushållets ekvivalerade disponibla inkomst, dvs. det inkomstmätt som i huvudsak används i analyserna. Individerna i ett hushåll bestående av två vuxna och med en sammanlagd årlig inkomst på 310 000 kronor i årlig inkomst får härigenom en ekvivalerad inkomst på 200 000 kronor medan, individerna i ett hushåll med två vuxna och två barn behöver ha en sammanlagd årlig disponibel inkomst på nästan 500 000 kronor för att anses ha lika hög jämförbar inkomst.

Det bör betonas att det inte råder, och rimligen aldrig kommer att råda, någon konsensus kring frågan om vilken som är den "korrekta ekvivalensskalan" eller ens på vilket sätt en sådan skall tas fram (se t.ex. diskussioner i Buhmann m.fl. 1988; Atkinson, Rainwater och Smeeding 1995). Just detta faktum kan dock inte tas till intäkt för att man överhuvudtaget inte bör justera inkomsten. Implicit kan man säga att om så inte görs används en extrem skala där vi antar att försörjningsbördan är helt orelaterad till antalet personer i hushållet. Valet av ekvivalensskala är framförallt betydelsefullt när vi jämför grupper vars hushållsstorlek varierar, exempelvis barnfamiljer och pensionärer. När det gäller trender över tid för olika grupper är däremot sällan valet av ekvivalensskala särskilt betydelsefullt.

Kosthushåll

En stor brist i många analyser av den svenska situationen är att det hushållsbegrepp som oftast har använts ej har överensstämmt med det faktiska kosthushållet. Framförallt har en person från och med 18 års ålder betraktas som tillhörande ett eget hushåll också i de fall där personen fortfarande bor i föräldrahushållet. Detta förfarings-sätt leder till att inkomstsituationen för unga personer underskattas men också i viss mån till en överskattning av inkomstnivån för de barnfamiljer där dessa personer bor. Också i många internationella jämförelser har detta skapat problem, i och med att Sverige ensamt tillämpat denna något märkliga hushållsdefinition. Genom ett mödosamt och omfattande arbete av Statistiska Centralbyråns inkomstfördelningsenhet, i samarbete med Kommittén Valfärdsboks-lut, har vi nu möjlighet att presentera tillförlitliga data base-rade på vad vi kallat kosthushåll för i stort sett hela 1990-talet.³²

Inkomstens tidsaspekt

Mer av praktiska skäl än något annat brukar fördelningen av inkomster studeras på årsbasis. Det finns däremot inga tungt vägande skäl för att just denna tidsenhet skulle vara bättre än någon annan. Som exempelvis Björklund (1998) påpekat kan man hävda att studiet av livsinkomster är det enda som är centralt under antaganden om att hushåll har perfekt information och tillgång till perfekta kapitalmarknader (för empiriska analyser, se också Björklund 1993; Cowell 1984). Eftersom antagandet dock inte kan anses speciellt rimligt (vilket också Björklund påpekar) blir slutsatsen att också fördelningen av inkomster efter något annan tidsenhet är av intresse. Om man som i Sverige inhämtar huvuddelen av uppgifterna från olika register är årsinkomster av praktiska skäl att föredra eftersom uppgifterna oftast finns i detta tidsintervall.

Man kan vidare hävda motsatsen att tidsenheten snarare är för lång. Om en person är absolut fattig och exempelvis svälter under en eller flera veckor är det inte givet att hans välfärd är opåverkad även om hans årliga inkomst överstiger någon uppsatt fattigdoms-gräns på årsbasis. Även om slutsatsen av detta blir att fördelningen

³² I nuläget är det inte heller möjligt att utifrån de datamaterial som helt utgår från register, och som förtjänstfullt byggts upp i Sverige under senare år, belysa inkomsternas fördelning utifrån kosthushåll.

av årliga inkomster äger ett berättigat intresse är givetvis frågan om fördelning vid en tidpunkt å ena sidan och rörlighet över tidsaxeln i inkomstfördelningen å andra sidan viktiga element när vi skall utvärdera sociala ojämlikheter.

4 Konsumtionsmönster och välfärd under 1990-talet

Peter Dellgran och Niklas Karlsson

4.1 Inledning¹

Försörjningssituationen och inkomstutvecklingen för olika befolkningsgrupper i Sverige under 1990-talet har blivit relativt väldokumenterade (t.ex. SOU 2000:3). Även de bakomliggande orsakerna, och några av de välfärdsmissiga implikationerna och konsekvenserna av denna utveckling, har beskrivits och analyserats. Bilden av vilka grupper som drabbades hårdast av den inledande krisen och dess efterdyningar är relativt entydig. Särskilt utsatta blev t.ex. ensamstående med barn, ungdomar och nyanlända invandrare på den krympande arbetsmarknad som blev en påtaglig källa till välfärdsmissiga försämringar (SOU 2000:3). Överhuvudtaget kom den kraftiga ökningen av arbetslösheten att få stora negativa konsekvenser för många personer och hushåll, vilket inte minst visade sig i snabbt stigande socialbidragssiffror. Konsekvensen blev att de grupper som generellt sett är mest beroende av välfärdsstaten och dess socialpolitiska kapaciteter också blev de som kanske drabbades värst. Dessa effekter uppstod genom såväl den samhällekonomiska utvecklingen i sig som välfärdsstatens reaktioner på denna i form av budgetsaneringar och nedskärningar i transfereringssystemen och på de sociala tjänsteområdena. Men även många andra grupper kom att drabbas av inkomstförsämringar och förändrade försörjningsvillkor samtidigt som inkomstskillnaderna fortsatte att öka under en stor del av årtiondet (Jansson 2000a).

Under senare delen av decenniet förbättrades sedan situationen successivt vad gäller tillväxten, sysselsättningen och inkomsterna. Den svenska ekonomin – och därigenom statsfinanserna och de socialpolitiska förutsättningarna – tycktes sakta men säkert återhämta sig från det dramatiska skeendet under 1990-talets inledning.

¹ En del av underlagsmaterialet till detta kapitel är framtaget inom ramen för ett pågående forskningsprojekt med stöd från Socialvetenskapliga forskningsrådet.

Det handlar dock inte om en fullständig återhämtning i jämförelse med situationen under slutet av 1980-talet. Tillväxt och arbetsmarknadsförbättringar leder inte heller självklart och automatiskt till lika stora eller lika snabba förbättringar för alla grupper.

Vi ska i detta kapitel belysa en viktig, men tidigare mindre uppmärksammas dimension av förändringarna under 1990-talet, nämligen hur konsumtionen av varor och tjänster utvecklade sig för olika grupper. Det huvudsakliga syftet är att göra en genomgång av hushållens konsumtionsmönster och utgiftsförändringar ur ett socialpolitiskt, fördelningspolitiskt och välfärdsmissigt perspektiv. En central fråga är vilka effekter som inkomstmässiga och andra förändringar fick för konsumtionsutrymme och konsumtionsmönster. Hur påverkade dessa förändringar hushållens totala konsumtion och fördelning av resurser på olika typer av konsumtion? Hur ser eventuella förändringar under 1990-talet ut i vad olika typer av hushåll har och tar på sig för utgifter, och vilka bakomliggande faktorer till dessa förändringar är möjliga att urskilja? Särskilt kommer vi att undersöka hur starka sambanden är mellan realinkomstförändringar och faktiska konsumtionsutgifter, i vilken grad inkomstförsämringar påverkar utgifter för nödvändig och annan konsumtion, i vilken mån inkomstskillnaderna slår igenom i konsumtionsskillnader samt i vilken utsträckning det sistnämnda har förändrats under 1990-talet, dvs. om och på vilket sätt vi kan bevittna ökade eller minskade konsumtionsklyftor.

En grundläggande utgångspunkt – som vi kommer att utveckla i nästföljande avsnitt två – är att konsumtionen i form av köp, användning eller tillgång till olika typer av varor och tjänster har fått en allt större betydelse för hur materiella och sociala behov faktiskt blir tillgodosedda. En stor del av vår välfärd genereras genom våra möjligheter att med hjälp av inkomster från lönearbete eller socialpolitiska försörjningsstöd (och andra resurser) agera på konsumtionsmarknaderna för att införskaffa det som krävs för såväl livsuppehållet som för att leva upp till en viss förväntad materiell levnadsstandard eller med andra ord till de sociala krav och förväntningar som präglar våra liv som samhällsmedborgare, förvärvsarbetande, förälder osv. I detta ligger naturligtvis fördelningspolitiska aspekter. Skilda inkomst- och andra resursmässiga förutsättningar innebär skilda villkor att på marknaderna realisera det man behöver (eller anser sig behöva) och det man vill ha för att upprätthålla eller förbättra betingelserna för att leva ett gott liv.

I det tredje avsnittet kommer vi att presentera de hushållsutgiftsundersökningar som SCB har genomfört och som här utgör ett viktigt grundmaterial. I avsnitt fyra beskrivs i korta drag den allmänna konsumtionsutvecklingen under hela 1990-talet med speciell tonvikt vid några av de samhälleliga och politiska förändringar som har påverkat hushållens konsumtionsvillkor och utgiftsmönster särskilt mycket. I avsnitt fem följer en beskrivning och analys av konsumtionsmönstret för olika grupper. Vi kommer här att koncentrera oss på mönster och förändringar mellan åren 1988, 1992 och 1996. De årliga nationalräkenskaperna ger oss inga möjligheter att göra gruppvisa jämförelser varför den offentliga statistik vi har att förlita oss till är SCB:s utgiftsundersökningar från just dessa år. Den senast genomförda utgiftsundersökningen gjordes 1999 men publicerades först i samband med färdigställandet av denna studie. Grundmaterialet från denna undersökning har i skrivande stund inte varit tillgängligt och bearbetningsbart på samma sätt som tidigare undersökningar. De tre tillgängliga undersökningsåren ger oss möjlighet att på ett mer grundligt sätt fånga effekterna under två viktiga faser, dels högkonjunkturen och den snabbt växande konsumtionen runt decennieskiftet 1980–1990, dels den kraftiga ekonomiska försämringen i början av 1990-talet. Våra möjligheter att uttala oss om hur konsumtionsmönstret för olika grupper utvecklar sig under decenniets sista år av ekonomiska förbättringar är mer begränsade. På ett par viktiga punkter har vi dock använt oss av 1999 års undersökning, nämligen bostadskonsumtionens betydelse och frågan om konsumtionskillnader mellan vissa grupper.

När det gäller vilka befolkningsgrupper som kan jämföras är vi hänvisade till de möjligheter som står till buds i utgiftsundersökningarna. Dessa uppgifterna följer i stort sett den konventionella och traditionella synen i Sverige på vilka grupper som är socialpolitiskt och fördelningspolitiskt relevanta, såväl i SCB:s statistiska verksamhet i övrigt som i den socialpolitiska forskningen och debatten i stort. Emellertid kan man konstatera att utgiftsundersökningarna hittills inte har inkluderat den socialpolitiskt allt viktigare dimension som handlar om invandrare och etnicitet. Detta framstår som en viktig kunskapslucka. Avslutningsvis ska vi i avsnitt sex uppmärksamma en av de implikationer av förändringar i konsumtionsmönster som har fått särskilt stor uppmärksamhet under de senaste två decennierna, nämligen det som ibland benämns som skuldproblem. Det handlar med andra

ord om de svårigheter som kan följa i kölvattnet av en ökad skuldsättning, kreditköp etc. Detta kan ses som en form av särskilt riskabel konsumtion i den meningen att den ökar sårbarheten för inkomstbortfall vid t.ex. arbetslöshet, sjukdom, separationer osv.

Två metodproblem förtjänar att framhållas så här inledningsvis. Ett första problem är hur man ska tolka utgiftsförändringar hos olika grupper med hjälp av, som här, median- och medelvärden. Om t.ex. bostadskostnaderna i genomsnitt, i kronor eller i andelar av totala utgifter, minskar eller ökar för en viss grupp, vad är detta då ett resultat av? I princip kan sådana förändringar vara en effekt av yttre faktorer som att relativpriserna har förändrats men det kan också bero på att några hushåll har minskat respektive ökat sin volymmässiga konsumtion (dvs. ökat eller minskat "mängden" bostad i termer av bostadsyta och/eller annan standard). En minskning kan i sin tur antingen bero på att en del hushåll av inkomst- och/eller kostnadsskäl har tvingats till detta men det kan också ha andra orsaker. Det finns således skäl att påkalla en viss försiktighet i tolkningen av vilka orsaker som ligger bakom de aktuella utgiftsförändringarna.

Ett annat tolkningsproblem gäller sambanden mellan utgifter, konsumtion och välfärd. Konsumtionen består av såväl köpet som användningen och i vissa fall tillgången till varor och tjänster, och även själva bruket och tillgången kan ha betydelse för livskvalitet och behovstillfredsställelse. Uppgifter om utgifter ger oss därför en begränsad bild av konsumtionen, eftersom vi inte genom utgifterna vet vad de enskilda hushållen i alla avseenden faktiskt har tillgång till. Än mindre kan vi genom utgifterna mäta konsumtionens välfärdsmissiga effekter. Vi känner med andra ord inte till i vilken mån de enskilda, upplevda behoven av materiell standard, mat, kläder, boende eller sociala aktiviteter (som tarvar olika typer av utgifter) i realiteten blir tillfredsställda. Detta är inte bara ett problem för vår del, det är i högsta grad en komplikation som all forskning kring välfärd och fattigdom har att brottas med. Grundproblemet handlar om huruvida man ska mäta välfärd som förfogande över resurser eller välfärd som tillfredsställelse av behov och hur det sistnämnda i så fall ska göras (se t.ex. Fritzell och Lundberg 2000). Detta tangerar ytterligare en viktig potentiell fråga, nämligen om, och i så fall med vilken måttstock och utifrån vilka kriterier vi ska angripa två tänkbara och mer grundläggande socialpolitiska problem: att konsumtionen av vissa varor och tjänster kan uppfattas vara för låg respektive alltför orättvis eller

ojämnt fördelad i befolkningen. Lösningen på liknande problem i fattigdomsforskningen har som bekant varit att standardisera behoven och den nödvändiga konsumtionen genom att via befolkningens uppfattningar, vetenskapliga studier eller politiskt fastlagda normer ange gränserna för vad som ska uppfattas som tillräckligt. Bortsett från att vi även i denna rapport utgår från t.ex. nödvändig konsumtion i beskrivningen av konsumtionsmönster är vårt uppsåt dock inte att analysera dessa konsumtionsmönster utifrån frågan om otillräcklig konsumtionsnivå. I förgrunden ligger i stället den mer begränsade ambitionen att beskriva konsumtionsmönster för olika grupper, att undersöka vilka faktorer som påverkar dessa mönster samt på vilket sätt de har förändrats under 1990-talet.

4.2 Konsumtion och välfärd – några utgångspunkter

En vanlig teoretisk utgångspunkt i samhällsvetenskaplig forskning kring t.ex. livsformer, välfärd och fattigdom är att livsvillkoren formas och fördelas i ett samspel mellan tre mer eller mindre sammanflätade resurssystem eller arenor: staten (eller offentliga system), marknaderna för produktion och konsumtion samt familjen (eller om man så vill hushållet och de informella systemen). Försörjningsvillkor, levnadsstandard och välfärd blir i det här perspektivet ett resultat av vilka positioner (gynnade eller missgynnade) de enskilda individerna och hushållen har eller kan nå i dessa system. Av tradition har välfärdsforskningen fått en mycket stark betoning på fördelningen av inkomster och andra resurser som härrör sig från arbetsmarknaden eller välfärdsstaten och dess socialpolitiska verksamheter. Den stora betydelse som hushållens konsumtionsbetingelser har för välfärden och dess fördelning har i många stycken fått en mer undanskymd position i det här sammanhanget (Dellgran 1996; Hjort 2000).² Även inom ramen för forskning kring fattigdom har inslaget av konsumtionscentrerade studier varit relativt blygsamt då sådan forskning, både i Sverige och internationellt, dominerats av undersökningar av inkomstförhållanden i syfte att mäta fattigdomens omfattning, fördelning

² I viss mån har konsumtionsaspekten berörts i levnadsnivåundersökningarna genom att man där t.ex. undersöker innehavet av vissa tillgångar eller möjligheter att ha en viss typ av konsumtion (bostadsyta, bil, semesterresa, daglig tidning m.m.) eller hur många som har svårt att klara sin löpande utgifter (se t.ex. Vogel & Häll 1997; Fritzell & Lundberg 2000; Åberg & Nordenmark 2000). Intresset och avsikten har dock inte i dessa sammanhang varit att studera hushållens utgiftsstruktur i sin helhet.

och förändring. Just de kunskapsbrister som idag finns om hur fattigdom och konsumtion hänger samman, eller hur utsatta grupper hushållar med sina resurser, har föranlett Hjort & Salonen (2000) att närmare studera hur konsumtionsmönster och konsumtionsvillkor ter sig för hushåll med särskilt knappa omständigheter.

Samtidigt kan man notera att konsumtionen både i Sverige och internationellt har blivit ett minst sagt expanderande forskningsfält under de senaste decennierna. Såväl inom nationalekonomi, företagsekonomi, psykologi och sociologi som inom kulturgeografi, socialantropologi och etnologi har intresset för konsumentbeteende och konsumtionsrelaterade frågor resulterat i en växande mängd teoretiska och empiriska studier. Ett nytt nav för dessa studier kan numera sägas vara det sedan 1970-talet snabbt växande, mer tvärfackligt orienterade, kultursociologiska perspektivet. Särskilt inom den internationella litteraturen kring postmodernismen spelar just konsumtionen och konsumtionskultur ofta en mycket central roll (för översikter se t.ex. Miller 1995; Shield 1994; Bocoock 1993; Cross 1993 eller Featherstone 1991). Även inom den moderna konsumentpsykologin har kulturperspektivet blivit allt vanligare (se t.ex. Elliot 1994). Gemensamt för den här typen av forskning är dock att den inte i första hand har varit orienterad mot välfärdsmissiga eller socialpolitiska aspekter. Därför har den inte heller ägnat särskilt stort utrymme åt att ställa frågor kring konsumtionens betydelse för den moderna fattigdomens gestalt eller vilken roll skillnader i inkomster och andra resurser spelar för hushållens konsumtionsmöjligheter.³

Med tanke på välfärdsforskningens knapphändiga behandling av konsumtionsaspekterna och konsumtionsforskningens motsvarande milda intresse för välfärdsfrågor finns det ett påfallande behov av forskning kring konsumtionens betydelse för välfärdens nivå, fördelning och förändring. Därmed inte sagt att studier av hushållens utgiftsmönster och konsumtionsvillkor skulle fånga alla välfärdsdimensioner. Den vanliga infallsvinkeln i välfärdsundersökningar i Sverige idag är att denna bör inkludera en lång rad olika aspekter. Förutom sysselsättning, arbetsvillkor, ekonomiska resurser och materiella tillgångar handlar det om hälsotillstånd och

³ Kanske lite förvånande finns det åtminstone i Sverige dessutom relativt lite empirisk forskning om konsumtionsmönster. Några sena undantag finns inom sociologin. Carle & Sjöstrand (1995) analyserar t ex ungdomars ekonomi och konsumtion genom studier av hur utgifter hänger samman med livsstil och livssituation. Ett annat exempel är Bihagens (2000) studier av vilken roll klass och socioekonomiska skillnader spelar för konsumtionsmönstret.

tillgång till sjukvård och omsorg, kunskaper och utbildningsmöjligheter, rekreationsmöjligheter och kultur, säkerhet och trygghet, sociala relationer och gemenskap, politiska resurser osv. De behov och de livsomständigheter som välfärdsbegreppet på det här viset syftar till att fånga är således långt ifrån bara materiella. Samtidigt kan man hävda att möjligheterna till tillfredsställelse av även immateriella behov faktiskt går via köp, användning och innehav av olika typer av varor och tjänster. Även det sociala livet och dess umgängesformer och möjligheterna till vissa typer av fritidsorienterade och kulturella aktiviteter kostar med andra ord pengar och är därmed en fråga om ekonomiska möjligheter och konsumtionsvillkor. Konsumtionen får på det här viset en viktig medierande funktion – den är en förbindelselänk mellan resurser och behovstillfredsställelse. Och på samma sätt som utsatta och sårbara grupper kan ha missgynnade positioner på arbetsmarknaden eller i socialförsäkringssystemet kan enskilda individer, hushåll och grupper ha en sådan på konsumtionsmarknaderna, vilket påverkar välfärdsbetingelserna för dessa grupper.

4.2.1 Konsumtionens drivkrafter, komplexitet och förändring

Det finns anledning att understryka att hushållens konsumtionsmönster, på samma sätt som deras ekonomiska villkor, påverkas av en mängd olika faktorer och förändringar både av kortsiktig och mer långsiktig karaktär. Inledningsvis kan man säga att hur det enskilda hushållet fördelar sina utgifter och hushållar med sina resurser – förutom de uppenbara villkor som dikteras av inkomster och priser på olika varor och tjänster – är en fråga om behov, intressen, preferenser och anspråk. På ett övergripande plan är detta i sin tur influerat av den uppsättning av socialt och kulturellt bestämda livsformer och livsstilar som är under mer eller mindre konstant förändring. Ett sätt att beskriva hur konsumtionsmönster skapas i skärningspunkten mellan det enskilda hushållet och dessa livsformer är att utgå ifrån att konsumtionen har flera olika typer av motiv eller drivkrafter. För det första handlar det om en anpassning till föreställningar om vad som är nödvändig konsumtion för att tillgodose de basala behoven av t.ex. mat, kläder och bostad men också en lång rad andra varor som man uppfattar som nödvändiga. Vad som är basala behov och nödvändigheter förändras emellertid över tid, inte minst i takt med det ständigt växande varutbudet och

etableringen av nya varor och tjänster som – speciellt om de sprider sig till en stor del av befolkningen – kan komma att betraktas som nödvändigheter av allt fler individer och hushåll.

Det allmänna konsumtionsmönstret blir på det viset allt bredare i sin uppsättning av produkter som vi alla mer eller mindre uppfattar oss behöva för en normal livsföring. Detta innebär i sin tur att vi kan peka på en annan drivkraft bakom konsumtionen, nämligen den ständiga utvidgning av anspråksnivåer som innebär att vi alla – genom den så kallade sociala emulationen – i varierande grad följer efter i den allmänna standardutvecklingen. Denna mekanism handlar i mångt och mycket om vårt intresse och behov av att vara som alla andra, att känna tillhörighet och gemenskap, att undvika utanförskap eller att behöva uppleva skamkänslor för att inte kunna uppfylla omgivningens krav och förväntningar på vad man borde ha eller borde kunna göra. Livsformerna och den till dessa hörande konsumtionen står under en ständig revideringsprocess som innebär successiva justeringar av det som vi – av såväl funktionella och praktiska som sociala skäl – mer eller mindre tvingas att följa och faktiskt följer. Några illustrativa exempel på detta under det senaste decenniet är den snabba spridningen av mobiltelefoner, hemdatorer och internetanslutningar.

En tredje drivkraft som också fokuserar på inslaget av sociala jämförelser handlar om intresset att inte bara vara som alla andra, utan kanske speciellt som vissa andra, dvs. att via konsumtion av vissa typer av varor och tjänster uppnå och signalera tillhörighet till en viss grupp. Den här typen av motiv har sedan länge varit ett forskningsintresse inom sociologin där man t.ex. har studerat den socialpsykologiska betydelsen av referensgrupper, hur samspelet mellan livsstil och konsumtion ter sig (t.ex. bland ungdomar) och i vilken mån det finns kulturella skillnader i konsumtionsmönster mellan olika samhällsklasser (för en nyligen gjord översikt se Bihagen 2000). Det sistnämnda diskuteras ofta i termer av social distinktion, dvs intresset hos olika grupper av att med hjälp av specifika, varupräglade livsstilar och konsumtionsmönster skapa, uttrycka och upprätthålla gränser mellan sig och andra grupper. Därmed har vi berört en ytterligare drivkraft bakom konsumtionen, nämligen dess betydelse för personlig identitet (Lunt & Livingstone 1992). I allt större utsträckning blir det genom konsumtionen och allt mindre inom produktions sfären eller utifrån traditionella yrkes- eller klasstillhörigheter som identiteten skapas hävdas det. Konsumtionskulturen skulle därigenom ha inneburit

att en tidigare arbetsetik har förbytts mot en ny varu- eller konsumtionsestetik för att referera Bauman (1998).

Om man får tro den här typen av resonemang genomgår konsumtionen stora förändringar i sina sociala och kulturella dimensioner. Den är inte längre bara en fråga om livsuppehälle och allmänt deltagande i samhällslivet utan blir i växande utsträckning något som handlar om våra behov av att skapa, uttrycka och upprätthålla betingelserna för social tillhörighet, gemenskap, livsstil, självbild och identitet. Även om inslaget av empirisk forskning kring den här typen av teser om nya konsumtionsmotiv kanske inte är så stor finns det åtminstone skäl att misstänka att en viktig generell förändring av konsumtionsmönstret kan formuleras som att vi över tiden tycks behöva och önska allt fler varor av allt fler skäl. Inslaget av allt fler nödvändigheter i det allmänna konsumtionsmönstret kan också ge upphov till en form av etablerings-svårigheter för grupper som t.ex. ungdomar och invandrare som inte i lika hög grad har de ekonomiska förutsättningarna att genom konsumtion i form av inköp och tillgång till olika typer av varor och tjänster kan leva upp till de normer som präglar de senmoderna livsformerna. Ju bredare uppsättning av varor som karakteriserar det allmänna konsumtionsmönstret, desto högre blir med andra ord den tröskel som enskilda individer och hushåll måste passera för att nå upp till och kunna delta i de livsmönster som det omgivande samhället befinner sig i, och som man önskar kunna uppnå för att undvika utanförskap och relativ fattigdom.

Förutom den inverkan som allmänna, konventionella konsumtionsmönster har för hushållens utgiftsstrukturer påverkas anspråken och preferenserna också av de konsumtionsbehov som har att göra med olika stadier i livscykeln. Behovet av vissa typer av varor ökar och minskar i takt med att familjen och hushållet förändras i storlek och sammansättning. Inte minst gäller detta den stora utgiftsposten för bostad. Detta innebär i sin tur att vi också kan göra en distinktion mellan inre och yttre faktorer som påverkar konsumtionen. Till de yttre hör marknadsmässiga och politiska pris- och kostnadshöjningar på varu- och kreditmarknader, influenser från allmänna normförändringar av vad som är nödvändigheter osv. De inre faktorerna handlar mer om hur konsumtionsmönster och utgifter är sammanflätade med långsiktiga planer, strategier och beslut vad gäller bostadsval, husköp och familjebildning, vilka prioriteringar som görs (eller måste göras) mellan konsumtion av olika varor men också mellan köp och sparande.

Sparandet kan i sin tur ha olika motiv, inriktning och karaktär över livscykelns (Gärling 2001) och kan tillsammans med nuvarande, tidigare och förväntade inkomster ha stor betydelse för framför allt konsumtionens omfattning (Karlsson 1998). En del konsumtionsbeslut har särskilt att göra med intresset och möjligheterna att låna, vilket i princip innebär att man tar förväntade, framtida inkomster i anspråk. Därtill kommer att konsumtionsmönstret också är ett resultat av hur man inom det enskilda hushållet i form av prioriteringar och förhandlingar väljer att fördela sina utgifter mellan hushållsmedlemmarnas individuella behov, intressen och önskningar.

Det kan också vara av värde att inledningsvis nämna några förändringar som har påverkat konsumtionsvillkoren under det 1990-tal som denna rapport fokuserar på. Några sådana förändringar som vi ska återkomma till längre fram är avregleringen av kreditmarknaden vid mitten 1980-talet (och de effekter som detta skapade en bra bit in på 1990-talet), skattereformerna, fastighetskrisen och prisförändringarna på småhus samt bostadspolitikens omvandling som innebär en ökad privatisering av boendekostnaderna. En annan viktig förändring är det generellt sett ökade inslaget av nya varianter av kreditköp på varumarknaderna. Till en väsentlig del är denna utveckling kopplad till att vi har fått en allt större mängd nya teknikintensiva kapitalvaror som vid valet av produkt framtvingar en jämförelse av en lång rad olika alternativa funktioner och finesser. Den tekniska utvecklingen innebär en strukturell förändring av konsumtionsmönstret genom att många nytillkommande konsumtionsvaror får en utpräglad investeringskaraktär – vi köper dem för en initialt hög kostnad för att bruka dem under en längre tid (Gershuny 1983). Avregleringarna av tele- och elmarknaderna, utvecklingen mot ökat inslag av privata sociala försäkringar och reformeringen av pensionssystemet har sammantaget inneburit att fler hushåll har blivit (eller tvingats att bli) konsumenter på allt fler marknader. Till detta kan läggas ett ökat spektrum av sparformer, varav inte minst aktie- och aktiefondssparandet har ökat det antal överväganden som allt fler hushåll sannolikt uppfattar att man borde göra i sin hushållsekonomi.

Därtill kommer två ytterligare fenomen som har gett upphov till allt mer komplexa vardagsekonomiska och konsumtionsmässiga villkor. Det är dels den elektroniska revolutionen vad gäller betalningsätt och monetära transaktioner (med olika former av plastkort, betalningar av räkningar via internet, autogirosystem m.m.),

dels själva talet om en allt mer komplex hushällekonomi. Det sistnämnda har bland annat resulterat i att privat- eller hushällekonomisk rådgivning blivit en allt vanligare företeelse i det moderna marknadssamhället.

4.2.2 Tilltagande sårbarhet och ökade krav på kunskap och kompetens

En uppenbar och, om man så vill, positiv konsekvens av alla dessa konsumtionsförändringar är att valmöjligheterna för hushållen ökar vad gäller t.ex. köpsätt och att allt fler hushåll kan komma att tillgodogöra sig den flexibilitet, frihet och det ökande inflytande över sina utgifter som utvecklingen potentiellt kan medföra. Därigenom kan vissa grupper få förbättrade villkor och på det viset uppleva välfärdsvinster. Samtidigt innebär dessa förändringar nya och växande krav på kunskaper, kompetens och andra resurser som behövs för att agera som en rationell konsument. De ökade kraven förstärker tillsammans med konsumtionens ökade sociala betydelse och privatekonomins tilltagande komplexitet sannolikt sårbarheten för allt fler hushåll. En sådan sårbarhet riskerar självfallet att drabba mer utsatta och resursfattigare grupper hårdast. Utvecklingen kommer med andra ord att kunna få mer negativa effekter för vissa grupper, vilket i allra högsta grad är en socialpolitiskt och fördelningspolitiskt viktig fråga.

Förmågan att vara en rationell konsument, och få tillgång till de möjligheter till en god hushällekonomi som erbjuds, kräver vissa typer av resurser. Att köpa komplicerade kapitalvaror, att ta ställning till alternativa köp- och finansieringssätt eller att agera på de nya marknaderna innebär krav på kunskaper och möjligheter att söka och tillägna sig information. Att agera på kreditmarknaden för att få lån och förhandla fram bra villkor kräver kreditvärdighet (fast arbete, gärna sparade pengar och absolut inga betalningsanmärkningar) samt eventuellt goda kontakter. Att handla livsmedel i stor skala kräver en god likvid situation (och eventuellt tillgång till bil). Vi har idag ingen kunskap om hur den här typen av strategiska resurser är fördelad i befolkningen, med det finns starka skäl att anta att de inte är jämnt fördelade. Om så är fallet, innebär det att vi kan tala om att enskilda individer, hushåll och grupper har svagare positioner även på konsumtionsmarknaderna. Tidigare amerikansk forskning har visat att just avsaknaden av vissa resurser

tillsammans med låga inkomster gör att fattiga diskrimineras och tvingas att betala mer och dessutom för sämre varor (jämför Caplovitz 1979 eller Alwitt & Donley 1996). Inte minst torde detta vara fallet på kreditmarknaden där fattiga hushåll riskerar att bli hänvisade till sämre och dyrare lånealternativ. De kanske mest dramatiska konsekvenserna av den här utvecklingen är att vissa grupper därigenom löper större risk att få betalningsproblem som, om de blir alltför stora, innebär en påtaglig risk för marginalisering och social utestängning. Dels finns den högst påtagliga risken att genom de mekanismer som idag finns på varu- och kreditmarknaderna bli exkluderad från normala konsumtionsmöjligheter på dessa marknader, dels kan det innebära svårigheter att ha råd till den typ av konsumtion som på ett mer övergripande plan innebär att man kan delta i samhälls- och socialt liv.

4.3 Underlagsmaterial och bearbetning

4.3.1 Utgiftsundersökningarnas innehåll och begränsningar

Undersökningar av hushållens konsumtion och utgifter har en relativt lång men oregelbunden historia i Sverige. Över tid har de förändrats i flera avseenden vad gäller omfattning, urvalsförfarande och metoder för materialinsamling. Intresset för mer systematiska undersökningar startade redan 1907–1908 då SCB gjorde sina första statistiska undersökningar av utgifterna bland låginkomsthushåll i Stockholms stad. Huvudintresset var under hela perioden fram till slutet av 1940-talet att på det här viset studera fattigdomen och dess utbredning. I princip användes bara bokföringsmetoder och undersökningarna omfattade endast så kallade "normalhushåll" (dvs. familjer bestående av man, kvinna och minderåriga barn). Först i samband med de levnadskostnadsundersökningar som gjordes 1948-1952 introducerades ett urvalsförfarande via mantalslängderna. Då började man också komplettera bokföringsmetoden med besöksintervjuer och låta undersökningarna omfatta alla typer av hushåll. Den första undersökningen med ett för befolkningen representativt urval gjordes 1958. Från och med denna har SCB publicerat sammanlagt nio större undersökningar. Dessa kallades inledningsvis för hushållsbudgetundersökningar (1958, 1969 och 1978) för att därefter benämnas som Hushållens utgifter (HUT) åren 1985, 1988 och 1992. Under 1995 och 1996 bantades

ambitionerna något och undersökningarna fick namnet Utgiftsbarometern (UTB). I och med detta minskades urvalet från tidigare 6 000 hushåll till 2 000. Urvalens storlek, svarsfrekvens och bortfall för några år återfinns i Tabell 1.

Tabell 1. Antal hushåll, svarsfrekvens och bortfall i SCB:s hushålls-utgiftsundersökningar 1985, 1988, 1992, 1996 och 1999

	1985 års HUT		1988 års HUT		1992 års HUT		1996 års UTB		1999 års UTB	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
Nettourva	6 004		5 999		6 007		2 026		3 031	
I										
Svarande	4 354	72,5	3 764	62,5	3 806	63,4	1 104	54,5	1 606	53,2
Bortfall		27,5		37,5		36,6		44,5		46,8

Arbetet med det som ursprungligen planerades som löpande, årliga utgiftsundersökningar från och med 1995 avbröts sedermera för revision i mitten av 1997. Anledningen var framför allt att man började få ett alltför stort bortfall (enligt SCB över 50 procent). Verksamheten påbörjades dock igen under våren 1999 och SCB publicerade 1999 års utgiftsbarometer under våren 2001. Undersökningen är nu återigen fristående i den meningen att den inte, som i fallet med 1996 års undersökning, är sammankopplad med inkomstundersökningarna. I den nya undersökningen har urvalet ökat till 3 000 hushåll och de tidigare hembesöken för introduktionsintervju har ersatts av telefonintervjuer. Dessutom har man förenklat uppläggningsmetoden genom att t.ex. förkorta bokföringsperioden från fyra veckor till två.

Undersökningarna för 1985, 1988 och 1992 är direkt jämförbara med varandra, men i flera avseenden svårare att jämföra med tidigare undersökningar. I dessa undersökningar och i dess efterföljare under 1990-talet samlades materialet in på flera sätt: via intervjuer, bokföring och andra register. Bokföringsmetoden används för att samla in uppgifter om hushållens löpande utgifter och består i att de utvalda hushållen själva gör anteckningar över samtliga hushållsmedlemmars utgifter under en fyraveckorsperiod i en för ändamålet speciellt framtagen kassabok. Detta material har sedan komp-

letterats med registeruppgifter om inkomster, fastighetsskatt, skattepliktiga förmåner, tomträttsavgäld m.m.⁴

Konsumtionen mäts i utgiftsundersökningarna i termer av utlagda utgifter för varor och tjänster. Undersökningarna inrymmer ett flertal överväganden, t.ex. kring de principiellt viktiga gränsdragningsproblemen mellan konsumtion av varor och tjänster som härstammar från den formella respektive den informella ekonomin samt mellan konsumtion och utgifter som är tjänsterelaterade och/eller hänförliga till egen rörelse kontra sådana som har med hushållsekonomin att göra. Därtill kan nämnas att undersökningarna inte inkluderar konsumtionen av icke avgiftsbelagda offentliga tjänster. Ett annat problem rör gränsdragningen mellan konsumtion och investering, vilket framför allt har berört bostadsutgifter. Inköp av fastigheter eller bostadsrättslägenheter och utgifter för ny-, till- eller ombyggnationer har betraktats som investeringar medan utgifter för reparationer och underhåll klassificeras som konsumtion. Andra typer av varaktiga konsumtionsvaror, som ju i vissa fall kan ses som hushållsinvesteringar i den meningen att man köper något som ska brukas under en längre period och vars värde därmed är mer varaktigt, bokförs som konsumtion. Man bör i det här sammanhanget också observera hur kreditköp hanteras i undersökningarna. Vid köp helt eller delvis på kredit eller avbetalning anges regelmässigt varans kontantpris. Med tanke på expansionen av den här typen av köp under t.ex. andra halvan av 1980-talet och framåt är frågan om vi inte därmed får en ökad osäkerhet om utgifter för mer sällan köpta varor med längre varaktighet.

När vi är inne på bostadsutgifterna bör också påpekas att redovisningen av dessa innefattar bruttoräntor för lån på egna hem och bostadsrätter. Skatteeffekten av dessa är i och för sig medtagna vid beräkningen av hushållens disponibla inkomster, men det inne-

⁴ När det gäller 1996 års undersökning bör nämnas att urvalet samordnades med och ingick som en del av den större inkomstfördelningsundersökning (HINK) och den bostads- och hyresundersökning (BHU) som genomfördes 1997. Insamlingsförfarandet innebar att fullständiga bostadsutgifter kom att saknas för 29 % av de medverkande hushållen i 1996 års undersökning. SCB har hanterat detta genom att tillskriva dessa hushåll utgifter från hushåll med liknande bostadsförhållanden med avseende på region, bostadsform och bostadsyta. Det väsentligt mindre urvalet av hushåll i 1996 års undersökning begränsar också möjligheterna till en mer fingerad och detaljerad analys av konsumtionsmönster för olika hushållsgrupper. Sammantaget ger 1996 års undersökning därför ett intryck av att, åtminstone på några punkter, vara såväl mindre jämförbar med de två föregående undersökningarna som mer osäker, vilket reser vissa frågor om undersökningens kvalitet och tillförlitlighet.

bär samtidigt, om man så vill, en överskattning av de faktiska bostadskostnaderna för hushåll boende i ägda småhus och i bostadsrätter. En annan komplikation gäller hanteringen av amorteringar för t.ex. egnahemslån. Dessa medräknas regelmässigt inte i bostadsutgifterna och redovisas överhuvudtaget inte i utgiftsundersökningarna. Å ena sidan kan man rent principiellt se hushållens amorteringar som en form av sparande eftersom avbetalningar på egnahems- och bostadsrättslån ökar det egna kapitalet i bostaden. Sett ur ett slags soliditetsperspektiv bör därför inte amorteringar betraktas som en kostnad. Å andra sidan innebär amorteringar ändå att hushållet normalt sett måste ta en del av sina löpande inkomster för att betala dessa. Likviditetsmässigt kan de med andra ord ha stor betydelse för enskilda hushåll och de facto innebära ett begränsat utrymme för annan typ av konsumtion.⁵ En annan typ av hushållsutgifter som reser frågan om vad som är konsumtion och vad som är sparande rör utgifter för pensions- och livförsäkringar som i utgiftsundersökningarna inte är medräknade. I likhet med principdiskussionen kring amorteringar skulle man kunna hävda att den här typen av utgifter i och för sig är en form av sparande men att de å andra sidan är regelbundna utgifter som påverkar hushålls ekonomin och de likvida förutsättningarna för konsumtion. Man bör också observera att hushållens totala försäkringssparande expanderar kraftigt under 1990-talet.

4.3.2 Bearbetning och nya varugrupsindelningar

Utgiftsundersökningarna erbjuder genom sin finfördelning och hierarkiska uppbyggnad stora möjligheter att genomföra analyser på såväl övergripande som mer detaljerade nivåer. Här kommer emellertid beskrivningen och analysen av konsumtionsmönster och förändringarna att begränsa sig till sig till två typer av mer aggregerade utgiftsstrukturer. Den ena följer den huvudindelning som SCB använder sig av, dvs. utgifter för bostad, livsmedel, transporter, fritid och kultur etc. Den andra bygger på en ny indelning av samtliga utgifter i två dimensioner, dels med avseende på nödvändiga och önskvärda varor och tjänster, dels med avseende på

⁵ Det innebär också att materialet ger en underskattning av det som många hushåll boende i småhus och bostadsrätter i vardagsmässig mening ändå skulle uppfatta som reella bostadsutgifter. För att ta hänsyn till detta har SCB i samband med bearbetningarna av bostads- och hyresundersökningarna också laborerat med en nettobostadskostnad som inbegriper såväl amorteringar som bostadsbidrag.

icke varaktiga och varaktiga sådana. Distinktionen mellan nödvändiga och andra, mindre nödvändiga varor, utgår från att det finns allmänna normer och föreställningar om att vissa typer av utgifter är mer nödvändiga än andra och att det dessutom råder en någorlunda enighet i befolkningen, och i det politiska systemet, om att alla hushåll bör kunna ha möjligheter till en viss konsumtionsstandard. Åtskillnaden mellan icke varaktiga och varaktiga varor baserar sig snarare på en föreställning om att det finns betydelsefulla skillnader i köpsätt mellan olika typer av varor och tjänster.⁶

Indelningen av nödvändigheter och önskvärdheter hämtar både sin teoretiska utgångspunkt och sin empiriska bas från den utveckling inom fattigdomsforskningen som ibland benämns som konsensuell fattigdom. Den med tiden omfattande fattigdomsforskning som bland annat syftar till att beräkna antalet fattiga i olika befolkningsgrupper och länder – och för att studera förändringar i detta över tid – har dominerats av så kallade indirekta beräkningar. Dessa bygger på att man definierar ett fattigdomsstreck som baserar sig på beräkningar av vad man behöver ha för inkomster för att inte vara fattig. Till detta använder man ibland socialbidragsnormer eller andra socialpolitiska instrument som är fastlagda i det politiska systemet (existensminimum, förbehållsbelopp etc.). Som ett alternativ till detta har en del forskare sedan mitten av 1980-talet utvecklat en metod som istället tar fasta på befolkningens uppfattningar. Metoden, som ibland benämns som konsensuell fattigdom eller "majority deprivation index", utgår från stora intervjuundersökningar till ett urval i befolkningen. På en lång lista av möjliga saker ett hushåll kan ha eller göra ska de intervjuade ange dels vilka av dessa man bedömer vara nödvändigheter av sådant slag att de ingår i en minimistandard som alla i samhället bör ha råd med, dels vilka man faktiskt har eller kan göra av de uppräknade sakerna. Därefter kan man definiera ett fattigdomsstreck genom att säga att

⁶ Avgränsningen av vad som ska betraktas som nödvändigheter låter sig naturligtvis inte göras utan komplikationer och invändningar. Synen på vad som tillhör det självklara och nödvändiga i konsumtionshänseende och materiell levnadsnivå varierar sannolikt såväl över tid som mellan individer, grupper, generationer och samhällen. Att finna en invändningsfri definition på vad som ska anses vara en nödvändighet får anses vara ett fruktlöst företag. Men icke desto mindre tror vi att det åtminstone råder en hög grad av konsensus om själva tanken på att det faktiskt finns, eller åtminstone bör finnas, någon form av uppfattning av det här slaget som i det politiska systemet ledsagar t.ex. preciseringar av bidragsnivåerna i socialbidragssystemet eller andra socialpolitiska system.

de hushåll eller individer som saknar ett visst antal av det som t.ex. minst 50 procent av befolkningen anger som en nödvändighet är fattiga. Metoden bygger med andra ord på direkta beräkningar av fattigdom och utgår från att fattigdom ses som en fråga om relativ deprivation i form av en påtvingad avsaknad av socialt bestämda nödvändigheter.

Ansatsen tar således sin utgångspunkt i den definition av fattigdom som ursprungligen formulerades av Mack & Lansley (1985) och en motsvarande studie gjordes sedermera i Sverige av Halleröd m.fl. (1993).⁷ Denna omfattade närmare 800 personer och listan omfattade omkring 40 olika utgifter för sådant som man kan ha eller göra, allt från kläder, tidning, hemförsäkring, bil, TV och telefon till möjligheter att klippa sig, köpa presenter, ha en extra påkostad måltid någon gång i veckan osv. I likhet med tidigare undersökningar hade de intervjuade till uppgift att ange vilka saker på listan som man tyckte var nödvändiga och som alla vuxna borde ha råd med. Materialet användes sedan för att undersöka fattigdomens omfattning och karaktär, men kan också ses som en empirisk studie av befolkningens attityder till konsumtion och syn på vad de ser som nödvändigheter. Med utgångspunkt i nyssnämnda undersökning har vi gått igenom drygt 200 olika utgiftsposter i de tre utgiftsundersökningar som vi här har bearbetat. Metoden har bestått i att så långt det har varit möjligt översätta de poster som återfinns i attitydundersökningen till posterna i SCB:s material och göra en bedömning av vilka av dessa som kan klassificeras som nödvändiga respektive önskvärda (eller icke nödvändiga). Kriteriet har varit att minst 50 procent av de tillfrågade ska ha angett en viss utgift som nödvändig. Ett problem i sammanhanget är att attityder av det här slaget förändras över tiden, inte minst genom att konsumtionens faktiska sammansättning förändras.

Tillvägagångssättet, som beskrivs närmare i Dellgran m.fl. (2001), har på några punkter varit relativt bekymmersfritt och på andra mer komplicerat. Ett av flera problem är att attitydundersökningen inte innehåller alla poster i utgiftsundersökningarna. En annan komplikation gäller hur man ska se på varu- och tjänstetyper som i SCB:s redovisning både har inslag av nödvändighet och önskvärdhet. Om vi tar exemplet bostadsutgifter finns det troligtvis en viss uppfattning hos en majoritet i befolkningen om att bostad är något

⁷ Se också Halleröd (1994;1995).

nödvändigt men bara till en viss nivå. Eftersom det inte har varit möjligt att precisera en gräns för nödvändig andel som är användbar för våra ändamål har vi klassificerat all bostadskonsumtion som nödvändig (se Tabell 2). Så har vi också nödsakats att göra på några andra punkter. Det är viktigt att påpeka att termen önskvärda utgifter inte står för något annat än att det är den typen av utgifter som hushållen i varierande grad har, men som inte uppfattas vara lika nödvändiga som bostad, mat, kläder, telefon, sjukvård etc.

Indelningen av utgifterna för varaktiga och mindre varaktiga varor har följt principen att varor som man köper regelbundet och/eller som man betalar löpande har angetts som icke varaktiga. Varaktiga har således bedömts sådana varor och tjänster som köps mer sällan, som är relativt kostsamma och som oftare betalas med sparade medel och/eller via kreditköp, avbetalning eller lån. Utgångspunkten är således att köp av varaktiga varor, i större utsträckning än icke varaktiga, inte bara inbegriper hushållets aktuella ekonomiska situation utan också tidigare och/eller förväntade framtida inkomster och konsumtionsutrymmen. Det är också en typ av varor och tjänster som ett enskilt hushåll i varierad grad kan eller måste skjuta på framtiden om inkomsterna inte räcker till, jämfört t.ex. med löpande utgifter för mat, tandkräm och andra mindre varaktiga varor. Som stöd för klassificeringen av varaktighet har vi använt de principer som SCB använder sig av i nationalräkenskaperna och i utgiftsundersökningarna.

Tabell 2. Indelning av varor och tjänster efter nödvändighet och varaktighet (några exempel)

	Icke varaktiga	Varaktiga
Nödvändiga	Bostad, el, livsmedel, förbrukningsartiklar, dagstidning, telefon, TV-licens, sjukvård, social hemhjälp, hemförsäkring, olycksfallsförsäkring, barnomsorg, fackavgift, kläder och skor (med vissa undantag), drift av bil, kollektivtrafik, hårklippning m.m.	Möbler, viss dyrare hushållsutrustning, radio och TV, semesterresor (i Sverige), vissa dyrare kläder, inköp av begagnad bil
Önskvärda	CD-skivor, kassetts- och videoband, böcker, tidskrifter, alkohol, tobak, restaurangbesök, tips/lotteri, nöjen och underhållning (bio, teater, idrott), föreningsavgifter m.m.	Video, parabol, elverktyg, diskmaskin, mikrovågsugn, trädgårdsmaskiner, ur, fotoutrustning, hemdatorer, musikinstrument, sportutrustning, mobiltelefon, inköp av ny bil

4.4 Den allmänna konsumtionsutvecklingen under 1990-talet

Vi ska i detta avsnitt mycket kort beskriva huvuddragen i den privata konsumtionens utveckling under 1990-talet i sin helhet. Avsikten är också att ge en mer översiktlig makroekonomisk bakgrund till de förändringar i hushållsutgifter och konsumtionsmönster som vi ska presentera senare. Detta innebär att vi kommer att beröra några av de faktorer och omständigheter som har påverkat hushållens ekonomiska förutsättningar och konsumtionsvillkor under decenniet. Även om vi startar med förändringarna i några centrala makroekonomiska indikatorer, ska vi inte reda ut faktiska orsakssamband mellan dessa eller i detalj utreda specifika händelseförlopp.

Låt oss börja med att konstatera följande. Andra delen av 1980-talet kännetecknades av en snabb ekonomisk tillväxt, en positiv utveckling på arbetsmarknaden i form av ökande sysselsättning och låg arbetslöshet samt kraftigt växande disponibla inkomster och privata konsumtionsutgifter. Under 1990-talets inledning förändrades scenbilden radikalt. Som framgår av Tabell 3 minskade då parallellt såväl BNP som hushållens disponibla inkomster och konsumtion i reala termer. Just mellan åren 1990 och 1993 skedde också en kraftig arbetslöshetsökning och en minskning av antalet sysselsatta, vilket begränsade konsumtionsmöjligheterna för vissa grupper särskilt mycket. Från 1994 ökade återigen tillväxten i BNP-termer och i viss mån hushållens konsumtion. Den disponibla inkomsten fortsatte dock att falla fram till 1996 för att under slutet av decenniet vända uppåt. Under perioden 1996–1999 får vi återigen en utveckling som präglas av tillväxt, arbetsmarknadsförbättringar, inkomstökningar och ett växande konsumtionsutrymme för en stor del av hushållen. Bara under 1999 ökade BNP i fasta priser med drygt 4 procent och hushållens konsumtionsutgifter med 3,8 procent.

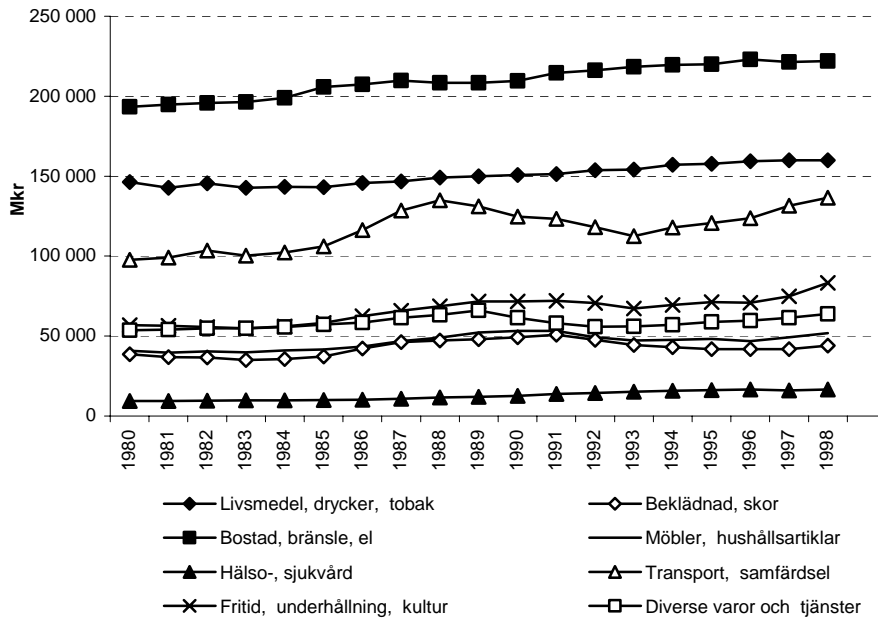
Tabell 3. Procentuella förändringar i BNP, privat konsumtion och disponibel inkomst 1985–98 (baserat på fasta priser)

Period	BNP	Disponibel inkomst/ konsumtionsenhet	Hushållens totala konsumtionsutgifter
1985–90	13,1	14,9	14,5
1990–93	-4,6	-4,8	-3,2
1993–96	9,1	-3,5	3,8
1996–98	5,7	3,0	4,8

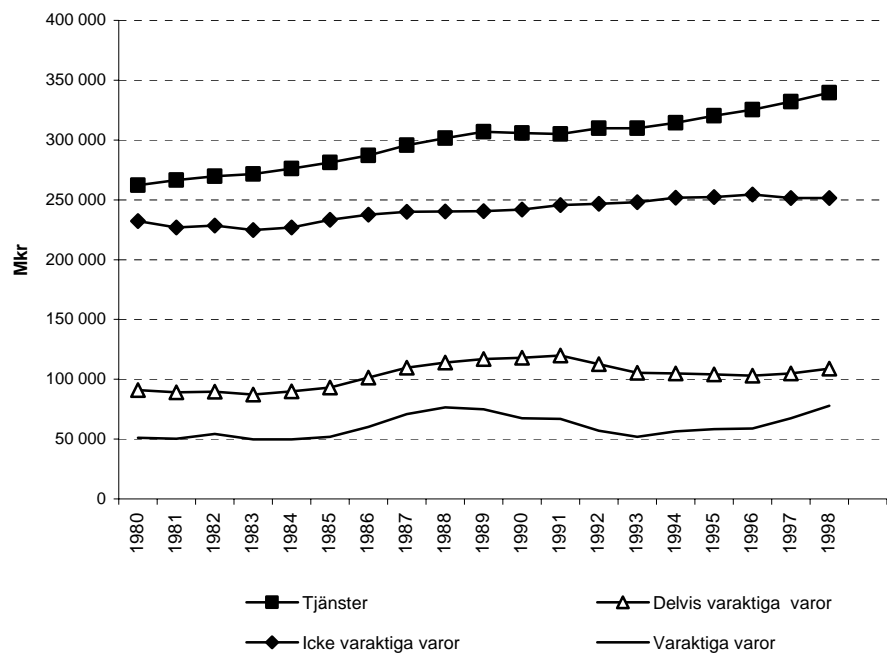
Källa: SCB, nationalräkenskaperna och inkomstfördelningsundersökningen.

Den snabbskisserade utvecklingen av den totala privata konsumtionen har också gett upphov till vissa förändringar i konsumtionens sammansättning. Framför allt har den inneburit förskjutningar i de relativa konsumtionsandelarna för olika typer av varor och tjänster, både under recessionen i decenniets inledning och i samband med den avslutande konjunkturuppgången. I Figurerna 1–2 kan man skönja en real minskning i konsumtionen av mer varaktiga konsumtionsvaror under den första fasen. En av de största posterna bland dessa är bilar, där konsumtionsnedgången började redan 1989. Under de värsta krisåren 1990–1993 minskade också konsumtionen i fasta priser av fritid, kultur och underhållning, kläder och skor och en lång rad andra varor och tjänster. Däremot är det tydligt hur bostadskonsumtionen, framför allt i löpande priser men också i reala termer, ökade successivt ända fram till 1996. Detta innebar att just bostadskonsumtionen tog ett allt större utrymme av hushållens totala utgifter under dessa år, något som också kommer att visa sig längre fram när vi studerar vilket genomslag dessa förändringar fick för olika befolkningsgrupper.

Figur 1. Hushållens totala konsumtionsutgifter i mkr för olika typer av varor och tjänster 1980–1998 (1991 års priser)

Figur 2. Hushållens totala konsumtionsutgifter i mkr för olika typer av varor med avseende på varaktighet samt tjänster 1980–1998 (1991 års priser)

För att ge en bild av hur den totala hushållskonsumtionen fördelar sig på olika typer av varor och tjänster presenteras i Tabell 4 situationen under 1999. Som synes dominerar utgifter för bostad och livsmedel som tillsammans svarade för drygt 43 procent av de totala utgifterna under det här året. I tabellen kan man också se hur konsumtionen utvecklar sig under perioden 1996–1999. Tre områden växer kraftigt under denna period, nämligen fritid, kultur och underhållning, möbler och hushållsartiklar samt transporter. Särskilt snabba var ökningarna av utgifter för bilar och hemelektronik som t.ex. TV, radio, CD, video och datorer. Ytterligare tre andra områden har en något snabbare tillväxt jämfört med genomsnittet: hotell, caféer och restauranger (som domineras av de två sistnämnda), tjänster (där framför allt försäkringstjänsterna växer kraftigt med drygt 30 procent) samt kläder och skor. Däremot är det tydligt hur konsumtionen av de stora posterna bostad och livsmedel tillsammans med hälso- och sjukvård, har en klart

lägre tillväxttakt under slutet av 1990-talet. Inkomstökningarna under slutet av decenniet har med andra ord i allt mindre utsträckning gått till nödvändig konsumtion av det här slaget, vilket bekräftar en vanlig tes inom den nationalekonomiska forskningen, nämligen att efterfrågan på olika typer av varor och tjänster är olika känsliga för inkomstförändringar (dvs. har olika grad av inkomstelasticitet).

Tyvärr vet vi som vi tidigare har påpekat inte med säkerhet hur denna allmänna förskjutning i konsumtionsmönstret i slutet av 1990-talet, eller hur ökningarna på de snabbast växande områdena, fördelar sig på olika hushållsgrupper. Det finns starka skäl att misstänka att den inte har varit jämnt fördelad i befolkningen. Inte minst skillnaderna i inkomstutveckling mellan olika grupper talar för att så faktiskt är fallet. I Jansson (2000a) visas att inkomstskillnaderna ökade mest under den senare delen av decenniet, bland annat på grund av att det framför allt var höginkomsttagare som kunde skörda frukterna av den generella förbättringen av samhällsekonomin. Framför allt skedde detta genom ökade kapitalinkomster. Eftersom grupper med högre inkomster vanligtvis lägger en större andel av sina utgifter på den typen av varor där konsumtionen ökar under slutet av 1990-talet torde dessa också stå för en relativt större del av konsumtionsökningen på dessa områden. Som vi senare ska se finns det också indikationer på att så har varit fallet (avsnitt 4.5.3).

Tabell 4. Hushållens konsumtionsutgifter fördelade på ändamål 1999 i mkr (1995 års priser) samt procentuell förändring 1996-99

Ändamål	Utgifter 1999 mkr	Andel, %	Förändring 1996-99, %		
Fritid, kultur, underhållning <i>därav:</i> TV, radio, CD, IT	109 045	26 890	11,8	25,9	85,3
Möbler och hushållsartiklar	45 424		4,9	22,2	
Transporter <i>därav:</i> fordon	121 467	45 012	13,2	18,2	76,7
Hotell, caféer, restauranger	45 713		4,9	14,1	
Tjänster	59 140		6,4	12,5	
Kläder och skor	49 536		5,4	10,3	
Livsmedel	127 261		13,8	2,9	
Hälsa- och sjukvård	18 583		2,0	2,7	
Bostad (inkl. el och värme) <i>därav:</i> faktisk hyra	273 629	86 948	29,6	0	3,0
Totala konsumtionsutgifter	923 690			8,9	

Källa: SCB, nationalräkenskaperna.

Den stora betydelse som bostadsutgifterna har för majoriteten av hushåll och de förändringar som vi nyss kunde notera vad gäller just bostadskonsumtionen ger oss anledning att kommentera utvecklingen under 1990-talet ytterligare. Bostadspolitiken blev under efterkrigstiden en viktig hörnsten i den svenska välfärdsstaten genom sina ambitiösa sociala och fördelningspolitiska målsättningar och sin uppbyggnad av en komplex arsenal av medel. Omfattande statliga räntesubventioner till bostadsbyggandet, bostadsbidrag, skattelättnader för egnahemsägare, en stor allmännyttig sektor samt en långtgående reglering av bostadsmarknaden kom med tiden att få stor betydelse för bostadskonsumtionens nivå och fördelning. Ansträngningarna att reglera bostadskostnaderna innebar t.ex. att dessas genomsnittliga andel av hushållens inkomster minskade stadigt fram till slutet av 1970-talet. Detta gav i sin tur upphov till ett ökat utrymme för annan konsumtion. Det brukar också hävdas att bostadspolitiken var lyckosam i att reducera inkomstskillnadernas genomslag i bostadskonsumtionens fördelning, även om det råder olika mening om hur stor denna reduktion i realiteten har varit, speciellt under de perioder då prisökningarna, och därmed förmögenhetstillväxten, har varit särskilt stor på småhusmarknaden.

Redan under 1980-talet började bostadskostnaderna att röra på sig i relation till priserna på flera andra varuområden. Utvecklingen

accentuerades dock rejält under 1990-talets inledning. Enligt beräkningarna av konsumentprisindex låg boendekostnadernas ökning i paritet med den allmänna prisutvecklingen under i stort sett hela 1980-talet med en viss påtaglig ökning under de sista 2–3 åren. Under perioden 1990–1993 ökade däremot boendepriiserna dubbelt så mycket som KPI totalt (dvs. med 30 procent respektive 15 procent). Enligt bostads- och hyresundersökningarna ökade t.ex. genomsnittshyran för kommunägda trerumslägenheter med 23 procent mellan åren 1990–1994, för att under 1980-talet bara ha ökat med totalt 14 procent (motsvarande ökning under hela 1970-talet var knappt 5 procent). Den snabba prisökningstakten på bostadsområdet mattades av något under perioden 1993–1996 då ökningen stannade vid totalt 6 procent mot lite drygt 4 procent för KPI i sin helhet. Efter 1996 sjönk så bostadskostnaderna mätt på det här viset med totalt 4 procent, vilket innebar sjunkande relativpriser eftersom KPI totalt sett fortsatte att öka, om än i relativt långsam takt.

Prisökningarna på bostadsområdet under början av 1990-talet gav tillsammans med en lång rad andra förändringar på bostadsområdet upphov till en generell ökning av hushållens boendekostnader. En väsentlig del av prisökningarna är för det första hänförlig till skattereformen i början av 1990-talet då man dels bytte ut den tidigare byggmomsen mot vanlig momsbeskattning, dels momsbelade drifts- och underhållsutgifterna i bostadsförvaltningen. Därtill genomgick alla de tre större formerna av bostadspolitiska subventioner en dramatisk utveckling. Räntesubventionerna till nyproduktionen av bostäder var i och för sig omfattande under hela 1980-talet och dubblerades dessutom i reala termer i samband med den kraftiga byggexpansionen mellan åren 1988 och 1992 och de då snabbt stigande byggkostnaderna. För att få bukt med den press som dessa subventioner satte på statsfinanserna ändrades sedermera reglerna för räntebidragen. Tillsammans med ett snabbt minskat byggande innebar detta att räntesubventionerna minskade från och med 1993. De tidigare så stora skattesubventionerna till egnahemsägare reducerades i flera steg, dels successivt under perioden 1982–1985, dels i samband med skattereformen 1991 då skattesatsen för underskottsavdrag fastställdes till 30 procent. I samband med detta förändrades även principerna för fastighetsbeskattningen. Den sistnämnda höjdes dessutom några år senare, vilket fördröade boendet ytterligare.

Ambitionen med minskningen av skattesubventionerna och sedermera räntebidragen var att hushållen skulle få bära en allt större del av bostadskostnaderna själva och så blev också fallet. Däremot lät man från statens sida kompensera något för effekterna av detta genom att parallellt med ovannämnda förändringar stärka bostadsbidragssystemet. Genom denna förstärkning, och den samtidiga ekonomiska försämringen för många hushåll under 1990-talets inledning, kom utgifterna för bostadsbidragen att i det närmaste tredubblas i löpande priser mellan 1990 och 1995. Under 1995 fick totalt 576 000 hushåll bostadsbidrag. Under 1996 lades bostadsbidragssystemet om, vilket innebar en minskning av antalet hushåll som fick bidrag. Under den senare delen av 1990-talet minskade såväl kostnaderna som antalet bidragshushåll ytterligare, bland annat genom att fler hushåll föll ut ur systemet på grund av att realinkomsterna ökade och för att man bibehöll inkomstgränserna för bidragen.⁸

Under 1990-talet har således statens utbetalningar av räntebidrag och bostadsbidrag minskat, och fastighetsskatten ökat. Därtill har räntorna på bostadslån nominellt sett blivit betydligt lägre än tidigare genom utvecklingen på kreditmarknaden i stort. Prisutvecklingen på både bostadsrätter och småhus stagnerade först under 1990-talets inledning för att under slutet av decenniet öka. Det är nu inte alldeles lätt att överblicka de sammantagna konsekvenserna av dessa förändringar under 1990-talet för bostadskonsumtionens utveckling i sin helhet eller för olika grupper men lät oss ändå peka på följande. Utvecklingen på bostadsmarknaden under 1980-talet och början av 1990-talet fick bland annat uppenbara fördelningspolitiska implikationer. Som vi senare ska se kom nämligen boendekostnadernas ökning under 1990-talets inledning att drabba olika hushållsgrupper och boendeformer olika mycket, varför skillnaderna i boendekostnader mellan t.ex. hög- och låginkomsthushåll växte (se också Turner 1996). På det viset kom förändringarna på bostadsmarknaden och i bostadspolitikerna att bidra till den tilltagande polariseringen mellan olika grupper under 1990-talets inledning (jämför också Halleröd 1996). Samtidigt innebar de ökade bostadsutgifterna för många hushåll ett kraftigt minskat utrymme för såväl konsumtion av andra varor och tjänster som sparande. Detta torde ha fått påtagliga välfärdsmässiga

⁸ Bostadsbidragens förändring och konsekvenserna av denna beskrivs mer grundligt i SOU 2001:24. Här framkommer bland annat att bostadsbidragen framför allt har blivit ett stöd till ensamstående med barn.

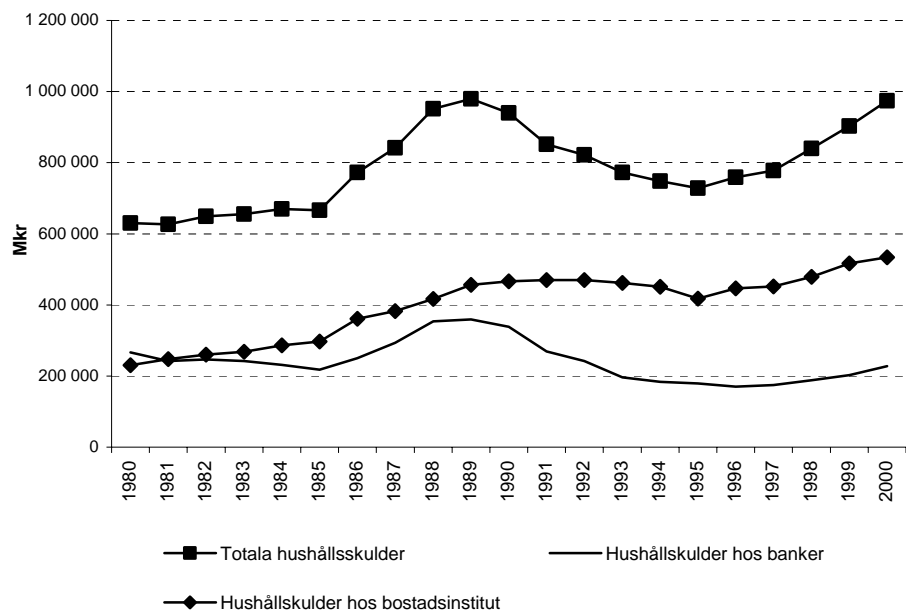
konsekvenser i det att vissa hushåll fick allt svårare att få sin ekonomi att gå ihop och därmed begränsade möjligheter att tillfredsställa andra viktiga behov. Förutom den här typen av undanträngningseffekter innebär ökade boendekostnader rent principiellt en ytterligare ökad sårbarhet för framtida, marknads- mässiga och bostadspolitiska förändringar.

Vare sig man vill beskriva konsumtionsmönster i allmänhet eller konsumtionsutvecklingen under 1990-talet kommer man inte förbi att beakta hushållens skuldsättning och sparande och de villkor och omständigheter som påverkar detta. Det handlar med andra ord om hur hushållen hanterar sin ekonomi och sina inkomster i stort samt vilka faktorer som kringgärdar behov, intressen och möjligheter att spara i olika former och för olika ändamål. Lån och skuldsättning innebär i princip en in-teckning av framtida inkomster och påverkar den löpande hushållsekonomi genom räntor och amorteringar. De två senaste decennierna har kanske långt mer än tidigare under 1900-talet sett prov på hur just hushållens skuldsättning kopplats till konsumtionsutvecklingen.

Förändringarna av hushållens sammanlagda låneskulder beskrivs kortfattat i Figur 3. Efter en trendmässig ökning med vissa smärre variationer av de totala hushållsskulderna under 1970-talet (då dessa ökade från 42 procent av BNP år 1970 till 53 procent 1980) fick vi en spektakulär ökning under andra delen av 1980-talet. Låntagandet ökade i och för sig mycket hos bostadsinstituten som en följd av den kraftiga efterfråge- och prisökningen på småhus, men det var kanske framför allt det ökade banklånelånet som kom att få mycket stor uppmärksamhet. Bakom denna expansion låg en lång rad faktorer på både efterfråge- och utbudssidan. Bland de förstnämnda kan nämnas uppdämda lånebehov, förmögenhets- öknings hos många hushåll, de ökade realinkomsterna och positiva framtidsförväntningar. Till detta kom låga realräntor och relativt gynnsamma skatteavdragsregler. Det handlar också om ett tidevarv som präglades av en snabb tillväxt av finansbolag och kontokorts- system – i allt större utsträckning kom detaljhandeln att präglas av köp med hjälp av konto- och kreditkort. Bakom kreditexpansionen fanns också en stor tillgång till likvida medel och att det var lätt för många hushåll att få lån genom ökad konkurrens mellan banker och finansbolag, en utveckling som var orsakad av avregleringen av kreditmarknaden. Under 1985 upphävdes det tidigare lånetaket för banker och bostadsinstitut som bland annat handlade om så kallade oprioriterad utlåning, dvs. till annat än köp av nybyggda småhus.

Tidigare studier har påvisat att skuldökningen under andra delen av 1980-talet i väsentlig grad användes till ökad konsumtion av dyrare, mer varaktiga konsumtionsvaror. Så var t.ex. en stor del av lånen av medelstorlek (mellan 50 000 och 250 000 kr) tagna av vissa hushållsgrupper som t.ex. äldre småhusägare (som nu kunde belåna sina fastigheter) och yngre hushåll i hyresrätter (Englund 1998). Däremot har det funnits olika tolkningar av vilken betydelse avregleringen hade på konsumtionsboomen under slutet av 1980-talet, och i vilken mån den sistnämnda bara var en fortsättning på en mer långsiktig trend av en ökad skuldkvot (dvs. skuldernas andel av tillgångarna) och/eller ökad konsumtion betingad av inkomst- och förmögenhetstillväxt.

Figur 3. Hushållens totala skulder i mkr 1980–2000 (1991 års priser)

Alldeles oavsett hur man ser på orsakerna till vad som sedan händer i början av 1990-talet, kan man lugnt konstatera att den totala utlåningen hos banker, bostadsinstitut och finansbolag till hushållen minskar dramatiskt och att hushållssektorn från och med 1991 dessutom minskar sina totala skulder. Det sistnämnda innebar

således att det totala hushållsparandet istället ökade. En lång rad faktorer ligger rimligtvis bakom även det här skeendet, varav realinkomstminskningar, arbetslösheten, förändringarna på fastighetsmarknaden och realränteökningen bara är några viktiga inslag i bilden. I krisens spår följer också en tydlig osäkerhet och mer negativa framtidsförväntningar, såväl hos hushållen som hos banker och andra kreditinstitutioner. Kreditmarknadens aktörer tvingas dra öronen åt sig och blir på det hela taget mer försiktiga och restriktiva i sin utlåning. Den här utvecklingen började vända vid mitten av 1990-talet då hushållens sparande återigen minskade och utlåning och skuldsättning på motsvarande vis ökade successivt under resten av 1990-talet. Även här kan man fundera över betydelsen av ökande fastighetspriser och de möjligheter till ökad belåning för konsumtionsändamål som detta normalt sett innebär.

En sak som är viktig att ha i åtanke i det här sammanhanget är att vi har relativt begränsade kunskaper om hur dessa allmänna rörelser i sparbeteende och skuldsättning har sett ut för olika grupper i befolkningen. Det saknas t.ex. löpande offentlig statistik som på ett bra sätt kan beskriva skuldernas omfattning, karaktär och förändring i olika hushållstyper. Än mindre kan vi beskriva den ekonomiska betydelsen och den roll för konsumtionsutveckling och konsumtionsmönster som skulderna har och hade för olika hushåll under 1990-talet. De få studier som finns på området antyder att det framför allt var de rikare hushållen som minskade sina skulder och sparade genom t.ex. amorteringar under 1990-talets inledning medan fattigare hushåll hade mer begränsade möjligheter att minska sina lånebelopp. En viktig effekt av utvecklingen under perioden 1985–1995 var att allt fler hushåll snarare fick stora problem med sina skulder, antingen i form av att betalningarna för dessa trängde undan utrymmet för annan konsumtion eller att man inte hade råd att betala dem.

4.5 Konsumtionsmönster: förändringar och skillnader mellan olika grupper

I det här avsnittet beskriver vi skillnader och förändringar i hushållens konsumtionsmönster för olika grupper under 1990-talet så som dessa framträder i utgiftsundersökningarna. Analysen görs här i två steg. Först jämförs konsumtionsmönster för respektive grupp och därefter görs en multipel regressionsanalys för att mer

systematiskt och statistiskt pröva sambanden mellan t.ex. disponibel inkomst, hushållssituation, socioekonomisk tillhörighet, boendeform och utgifterna för olika typer av varor och tjänster. Dessförinnan kan vi konstatera att även utgiftsundersökningarna bekräftar den bild av inkomstutveckling och inkomstfördelning under 1990-talet som Kommittén Välfärdsbokslut tidigare har presenterat (Jansson 2000a, Fritzell & Lundberg 2000). För samtliga hushållstyper sker en inkomstmässig förbättring mellan åren 1988 och 1992, en utveckling som för de flesta hushållstyper förbyts i en klar försämring fram till 1996. Nedgången i disponibel inkomst var dock mest dramatisk för ensamstående med barn och något mer lindrig för t.ex. sammanboende utan barn. Generellt sett har barnhushållen också mer begränsade konsumtionsmöjligheter.

Hushållens utgifter och konsumtionsnivå sammanhänger relativt starkt med inkomster. Sambandet mellan konsumtion och inkomster för olika grupper beskrivs i Tabell 5 med hjälp av två mått. Det första är en beräkning av differensen mellan totala disponibla inkomster och totala hushållsutgifter och kommer fortsättningsvis att kallas för inkomstöverskott respektive inkomstunderskott. Det andra måttet består av kvoten mellan disponibel inkomst och totala hushållsutgifter, här fortsättningsvis benämnt konsumtionsandel.

Även om man bör vara försiktig med att utifrån det här materialet dra alltför långtgående slutsatser kring samband och utvecklingstendenser, kan ett rimligt antagande vara att hushåll som har ett inkomstunderskott, och därmed en konsumtionsandel över 1, antingen använt tidigare sparade medel och/eller på olika vis lånat pengar till sina konsumtionsutgifter (i den formella ekonomin i form av kreditköp, banklån o.dyl. eller som informella lån av familj, vänner etc.). Omvänt skulle ett inkomstöverskott och en konsumtionsandel under 1 kunna tolkas som indikationer på sparande.

Utifrån detta vill vi peka på några resultat. För det första kan man skönja en generell tendens i att det tidigare inkomstunderskott och de höga konsumtionsandelar som präglar situationen under 1988 förbyts till ett inkomstöverskott 1992. Detta bekräftar den allmänna bild som vi tidigare beskrev vad gäller generella förändringar i hushållens konsumtion, sparande, låntagande och skuldsättning under den här perioden. Men detta gäller med undantag för tre grupper: ensamstående med barn, låginkomsthushåll samt företagare/lantbrukare. Siffrorna antyder att ensamstående med barn och gruppen med de fattigaste hushållen (som ju

delvis överlappar varandra) fortsätter att ha ett inkomstunderskott fram till 1996, vilket borde kunna tolkas som mycket stora problem för dessa grupper att få hushållsekonomin att gå ihop. På det här viset illustreras också tilltagande skillnader mellan olika hushållsgrupper under 1990-talets inledande halva. Framför allt sammanboende utan barn, höginkomsthushåll och högre tjänstemannahushåll hade, beräknat på det här sättet, stora överskott 1992 som i fallet med den rikaste hushållsgruppen dessutom ökade ytterligare fram till 1996.⁹

Tabell 5. Medianvärden för differens och kvot mellan totala utgifter och disponibel inkomst för olika hushållsgrupper 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

		1988		1992		1996	
		Differens	Kvot	Differens	Kvot	Differens	Kvot
Hushållstyp	Ensamstående	-2 100	1,02	400	1,00	600	0,99
	Ensamstående med barn	-11 100	1,07	-2 000	1,01	-500	1,01
	Parhushåll	13 200	0,92	29 600	0,87	22 700	0,88
	Parhushåll med barn	-12 400	1,05	11 300	0,96	14 900	0,94
Inkomstgrupp	Mindre än 70 000	-15 000	1,10	-7 900	1,05	-7 000	1,06
	70 000–90 000	-3 000	1,02	5 300	0,97	6 900	0,96
	90 000–110 000	7 800	0,96	15 700	0,92	17 800	0,90
	Mer än 110 000	17 300	0,92	34 500	0,86	44 900	0,82
Socioekonomisk grupp	Ej facklärd arbetare	-1 300	1,01	10 600	0,96	10 700	0,90
	Facklärd arbetare	0	1,00	11 200	0,93	19 100	0,93
	Lägre tjänstemän	-3 600	1,02	10 600	0,95	9 400	0,95
	Tjänstemän mellannivå	-7 400	1,04	14 000	0,94	20 500	0,90
	Högre tjänstemän	-4 900	1,02	29 200	0,91	24 300	0,89
	Företagare/ Lantbrukare	-30 400	1,16	-20 500	1,09	-38 800	1,25
	Pensionärer	11 600	0,90	22 200	0,96	9 600	0,94

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

⁹ Relationen mellan hushållens inkomster och utgifter studeras också på ett annat vis i SCB:s undersökningar av levnadsförhållanden (ULF). Av dessa framgår att det skedde en konstant ökning under hela perioden 1988–96 av andelen personer som uppger att man saknar en viss kontantmarginal för oförutsedda utgifter. De visar också en parallell och successiv ökning av andelen som anger att man har svårt att klara sina löpande utgifter (vilket i undersökningarna preciseras till att handla om "mat, hyra och räknings"). Det förstnämnda minskar något efter 1996 medan det sistnämnda fortsätter att öka också fram till 1998.

4.5.1 Konsumtionsmönster hos olika hushållstyper

Det mest iögonfallande när det gäller hushållens konsumtionsmönster och utgifter är den stora betydelse som bostadskostnaderna har. Dessa är för i stort sett alla typer av hushåll genomsnittligt den i särklass största enskilda utgiftsposten. Bostadsutgifterna för olika hushållstyper beskrivs i Tabell 6, såväl i absoluta som andelsmässiga termer. Som man kan förvänta sig är bostadsutgifterna genomgående större för ensamstående hushåll. För ensamstående med barn svarade de för nästan 38 procent av de totala utgifterna under 1996 medan motsvarande andel för sammanboende låg runt 30 procent. Av tabellen framgår dessutom klart och tydligt hur bostadskostnadernas relativa andel ökade trendmässigt för samliga fyra hushållskategorier under åren 1988–1996, vilket också innebar att bostadsutgifterna tog en allt större del av hushållens inkomster i anspråk.

Enligt bostads- och hyresundersökningarna ökade också netto-bostadsutgiften (som inkluderar bostadsbidrag och skattesubventioner och amorteringar till egnahemsägare) kraftigt under perioden 1989–1997 men olika snabbt för olika upplåtelseformer och hushållstyper. Medan bostadskostnaderna för hushåll med egnahem bara ökade med knappt 6 procent uppgick motsvarande ökning till hela 39 procent för hushåll boende i hyresrätt och närmare 37 procent för hushåll med bostadsrätt. Den viktigaste anledningen till dessa skillnader torde vara att räntesänkningarna på kreditmarknaden under andra halvan av 1990-talet kom egnahemsägare till större del än övriga hushåll. Detta medförde i sin tur att skillnaderna i bostadsutgifterna mellan de olika upplåtelseformerna, som kanske främst beror på skillnader i hushållstorlek och bostadsutrymme, minskade under den aktuella perioden. År 1989 låg bostadsutgiften för hushåll i egna hem i genomsnitt 89 procent över motsvarande utgift för hushåll i hyresrätt. År 1997 hade denna skillnad krympt till 47 procent. Bakom dessa genomsnittssiffror döljer sig dock mycket stora variationer mellan olika hushåll. Mest betalade 1997 sammanboende med barn i egnahem för sitt boende (74 000 kr) och minst ensamstående pensionärer i egnahem (29 900 kr). En stor del av denna skillnad härrör sannolikt från att det i det sistnämnda fallet rör sig om personer som har bott i sitt småhus under lång tid och därför har mindre skulder och lägre amorteringar och räntekostnader. Man ska också komma ihåg att det rent generellt finns stora variationer mellan olika hushåll

boende i såväl bostadsrätter som i småhus, skillnader som är avhängiga av hur stora lån och vilka amorterings- och räntevillkor o.dyl. man har. Lånens storlek är i sin tur avhängiga sådana faktorer som hur länge sedan man förvärvade bostaden, hur dyr denna var (vilket bland annat beror på var den är situerad), den egna kontantinsatsen etc.

Tabell 6. Medelvärden och andelar av total konsumtion för olika typer av utgifter uppdelat på hushållstyper 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

Typ av utgift	Hushållstyp	1988		1992		1996	
		Kr	%	Kr	%	Kr	%
Bostad	Ensamstående	26 700	25,9	33 400	30,3	38 300	36,7
	Ensamstående med barn	47 000	29,4	58 000	33,1	55 400	37,9
	Parhushåll	41 700	24,7	49 100	25,3	56 000	29,8
	Parhushåll med barn	66 500	25,1	77 900	29,1	68 000	30,3
Livsmedel	Ensamstående	16 600	16,3	16 300	15,3	14 000	13,1
	Ensamstående med barn	36 000	22,2	35 200	20,2	24 600	17,4
	Parhushåll	34 600	20,1	33 100	18,1	26 800	14,3
	Parhushåll med barn	51 400	20,6	46 500	18,3	36 600	16,3
Transporter	Ensamstående	16 900	10,3	13 100	9,6	13 400	9,8
	Ensamstående med barn	14 500	7,7	20 000	8,8	11 700	7,5
	Parhushåll	31 800	13,6	25 800	11,9	31 100	13,9
	Parhushåll med barn	39 700	13,6	30 500	10,8	27 700	11,3
Fritid och kultur	Ensamstående	21 600	17,0	20 800	17,1	19 600	16,5
	Ensamstående med barn	23 000	12,2	24 600	11,6	21 400	11,5
	Parhushåll	30 400	15,0	33 700	15,7	35 600	16,8
	Parhushåll med barn	35 300	12,2	37 000	12,9	37 000	14,4
Övriga utgifter	Ensamstående	36 300	27,3	33 700	26,3	27 800	24,8
	Ensamstående med barn	49 700	29,2	50 700	27,5	40 200	24,8
	Parhushåll	58 800	29,6	62 000	29,0	53 800	26,0
	Parhushåll med barn	51 400	30,6	79 100	31,0	67 400	27,6
Totala utgifter	Ensamstående	118 100	100,0	117 400	100,0	113 000	100,0
	Ensamstående med barn	170 300	100,0	188 500	100,0	153 400	100,0
	Parhushåll	197 300	100,0	203 700	100,0	203 300	100,0
	Parhushåll med barn	270 300	100,0	271 100	100,0	236 700	100,0

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

Boendets ökande betydelse för hushållens ekonomi är således inte bara ett fenomen som kan relateras till krisen på 1990-talet. Den ökade sårbarhet och den risk för undanträngningseffekter som

följer av bostadskostnadernas utveckling är också hänförlig till tidigare förändringar på bostadsmarknaden och inom bostadspolitik. Just bostadskonsumtionens förändring för olika hushållstyper kan vi också uttala oss om fram till slutet av 1990-talet. Av 1999 års utgiftsundersökning framgår att bostadsutgifternas andel av den totala konsumtionen i genomsnitt minskar för samtliga fyra hushållsgrupper. Andelen minskar till 28 procent för ensamstående utan barn, till 21 procent för sammanboende utan barn och till 22 procent för sammanboende med barn. Däremot är minskningen något mindre för ensamstående utan barn: från 38 procent under 1996 till 33 procent år 1999. Detta har inneburit ett generellt sett ökat konsumtionsutrymme för andra ändamål och är sannolikt ett kombinerat resultat av förbättrade realinkomster och minskade relativkostnader för boendet.

En annan mycket stor post bland hushållsutgifterna är livsmedel som 1996 svarade för mellan 13 och drygt 17 procent av utgifterna för de olika hushållsgrupperna. Genomsnittligt sett spelar livsmedelskostnaderna något större andelsmässig roll för barnfamiljerna. Å andra sidan uppvisar livsmedelsutgifterna en successiv och mycket kraftig minskning under hela perioden 1988–1996. Särskilt stor är minskningen för just barnhushållen: för ensamstående med barn minskar utgifterna för mat från 35 000 kr under 1992 till 24 600 1996, vilket betyder en minskning med 30 procent. För parhushåll med barn är motsvarande minskning drygt 20 procent. Med utgångspunkt i det material vi här studerar är det svårt att veta i vilken mån dessa minskningar kan hänföras till att hushållen tvingades dra ned på livsmedelsutgifterna för att kompensera ökade bostadsutgifter, eller i vilken utsträckning det beror på livsmedelsprisernas relativa utveckling (som var mycket gynnsam under en stor del av 1990-talet).

En självklar konsekvens av att barnhushåll lägger en större andel av sina konsumtionsutgifter på bostad och livsmedel jämfört med hushåll utan barn är att de lägger relativt sett mindre på andra utgiftslag. Av Tabell 6 framgår att andra stora utgifter som transporter, fritid och kultur är sådana exempel. När det gäller transportutgifter så hade t.ex. parhushåll utan barn tre gånger så stora utgifter jämfört med ensamstående med barn, vilket bland annat sammanhänger med skillnader i bilinnehav mellan dessa två grupper. I det aktuella hushållsurvalet hade 1996 endast 59 procent av de ensamstående med barn bil. Varken för transportutgifter eller för utgifter för kultur och fritid under perioden 1988–1996 finner

man dock några påfallande, entydiga utvecklingstendenser. Andelarna för dessa utgifter uppvisar bara smärre fluktuationer mellan de olika hushållsgrupperna under den aktuella perioden. Bland de övriga utgifter som redovisas i Tabell 6 svarar normalt sett hushållstjänster av olika slag (barnomsorg, försäkringar, fackavgifter, föreningsavgifter, hårvård, social hemhjälp m.m.) samt kläder och skor för relativt stora andelar. Störst betydelse har dessa utgifter för barnfamiljerna: för ensamstående med barn uppgick 1996 utgiftsandelarna till 7,2 procent respektive 5,3 procent och för sammanboende med barn till 7,7 procent respektive 5,7 procent. Mellan åren 1992 och 1996 minskade båda dessa utgiftsposter för samtliga hushållsgrupper med ett undantag: tjänsteutgifterna ökade något andelsmässigt för ensamstående med barn.

Om vi istället går över till att beskriva skillnader och förändringar i konsumtionsmönstret med avseende på de två dimensionerna nödvändiga/önskvärda respektive icke varaktiga/varaktiga utgiftsposter kan man konstatera följande. Eftersom både bostads- och livsmedelsutgifter ingår i kategorin icke varaktiga nödvändigheter så svarar dessa för en mycket stor del av utgifterna för samtliga hushållstyper och dessutom genomgående något högre för barnhushållen (se Tabell 7). För ensamstående med barn tar dessa nödvändigheter och basala utgifter närmare 80 procent av de totala utgifterna i anspråk och för parhushåll utan barn omkring 70 procent. Detta innebär i sin tur att det som vi här har benämnt som önskvärigheter får ett mycket mer begränsat utrymme i hushållsbudgeten för t.ex. ensamstående med barn. Medan dessa år 1996 i genomsnitt lade 20 000 kr på sådana saker som böcker, CD-skivor, tidningar, underhållning, restaurangbesök, tobak och alkohol var genomsnittet för parhushåll utan barn 32 000 kr för sådan konsumtion.

Tabell 7. Medelvärden och andelar av total konsumtion för utgifter klassificerade som nödvändigheter/önskvärdheter och icke varaktiga/varaktiga uppdelat på hushållstyp 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

Typ av utgift	Hushållstyp	1988		1992		1996	
		Kr	%	Kr	%	Kr	%
Icke varaktiga nödvändigheter	Ensamstående	70 500	64,5	78 200	69,3	79 700	73,3
	Ensamstående med barn	124 600	75,1	141 000	77,8	116 100	79,7
	Parhushåll	123 600	66,2	132 900	69,2	134 100	70,3
	Parhushåll med barn	186 400	71,5	193 900	74,7	173 400	76,4
Varaktiga nödvändigheter	Ensamstående	12 000	7,4	8 900	6,5	8 400	5,8
	Ensamstående med barn	14 000	7,2	13 700	6,5	9 700	5,4
	Parhushåll	20 200	8,9	19 100	8,7	15 000	6,4
	Parhushåll med barn	27 100	9,3	22 300	7,7	17 700	6,6
Icke varaktiga önskvärdheter	Ensamstående	25 400	20,6	21 100	17,8	18 800	16,3
	Ensamstående med barn	20 400	12,0	19 600	10,5	20 000	12,0
	Parhushåll	32 300	16,0	31 000	15,1	32 300	15,2
	Parhushåll med barn	31 400	11,6	30 200	11,2	26 900	11,0
Varaktiga önskvärdheter	Ensamstående	11 900	7,5	8 400	6,3	6 000	4,6
	Ensamstående med barn	12 100	5,6	13 600	5,2	7 100	2,9
	Parhushåll	22 800	8,9	17 600	7,1	19 800	8,2
	Parhushåll med barn	25 100	7,7	19 500	6,4	16 400	6,0

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

Däremot tycks det som om utgifter för önskvärdheter av mer löpande karaktär inte påverkades särskilt mycket av den ekonomiska krisen under 1990-talets inledning, möjligtvis med undantag för sammanboende med barn vars konsumtion av det här slaget minskade med ca 10 procent mellan åren 1992 och 1996. Några utgifter som istället uppvisar en mer tydlig och generell nedgång är sådana som kan relateras till varaktiga konsumtionsvaror. Framför allt kan man se en successiv minskning av dem som här har betecknats som nödvändigheter. Det handlar egentligen om en mycket kraftig minskning, såväl i absoluta som relativa termer, i konsumtionen av möbler, hushållsutrustning, TV, inrikes resor, bilar, viss typ av mer sällan köpta kläder osv. Här kan man mistänka en viss undanträngningseffekt: minskade inkomster och en därigenom mer ansträngd hushållsekonomi gör att man tvingas skjuta upp en viss form av mer kostsamma investeringar som kräver antingen tillgång till sparade medel och/eller möjligheter att köpa på kredit och med lånade medel. Det senare kräver i sin tur

också en mer positiv syn på framtida ekonomiska villkor och konsumtionsutrymmen, något som allt färre hushåll av förklarliga skäl fick under de sämsta åren under 1990-talet.¹⁰ Därtill kommer de höga realräntor och andra mindre gynnsamma förutsättningar som då präglade kreditmarknaden (som t.ex. bankernas skärpta restriktivitet vad gäller utlåning jämfört med den senare delen av 1980-talet). Sammantaget innebär detta att många hushåll, framför allt naturligtvis de med lägre inkomster, under åren 1992–1996 varken kunde, ville eller fick låna pengar för konsumtionsändamål.

Av det hittills sagda kan vi dra flera slutsatser. För det första att det på flera punkter rör sig om rätt stora skillnader mellan de olika hushållstyperna vad gäller konsumtionsutgifterna. Så kan t.ex. sammanboende med barn lägga långt mer än dubbelt så mycket pengar på varaktiga önskvärdheter som t.ex. video, dyrare hushållsmaskiner, semesterresor utomlands, båtar, datorer, sport- och fritidsutrustning, nya bilar och mobiltelefoner år 1996 jämfört med ensamstående med barn. Det visar sig dessutom att alla hushållsgrupper förutom sammanboende utan barn minskar sin konsumtion av det här slaget mellan åren 1992 och 1996. Allra mest drar ensamstående med barn ned på dessa utgifter, varför de i genomsnitt för den här gruppen endast svarar för knappt 3 procent av de totala utgifterna år 1996. Vi ska i nästföljande avsnitt undersöka i vad mån man kan prata om ökande konsumtionsklyftor under den studerade perioden men det är, för det andra, tydligt att just ensamstående med barn också i konsumtionshänseende drabbas särskilt hårt. För det tredje framstår hushållens utgiftsstrukturer och konsumtionsmönster på olika vis som en spegelbild av deras livssituation och livsform. Barnfamiljerna har t.ex. vanligtvis ett relativt sett mer bostads- och hemrelaterat konsumtionsmönster medan hushåll utan barn generellt sett lägger en större del av sin konsumtion på fritids- och kulturaktiviteter utanför hemmet.

¹⁰ Ett exempel på detta är de årliga uppgifterna som publiceras av SCB om hur många personer som är oroliga för sin eller sin familjs ekonomi. Den trendmässiga ökningen som där kan observeras (17 % uppgav sådan oro 1980 mot 30 procent 1995) är sannolikt en spegling av såväl erfarenhet av faktiska bekymmer (i spåren av trängd ekonomi, arbetslöshet osv.) som den då allmänt rådande bilden av samhällsutvecklingen.

4.5.2 Konsumtionsmönster hos olika inkomst- och socioekonomiska grupper

När vi nu ska gå över till att beskriva konsumtionsmönster och förändringarna i dessa mellan olika inkomst- och socioekonomiska grupper koncentrerar vi oss på de mest iögonfallande skillnaderna mellan dessa grupperingar. För alla inkomstgrupper gäller att bostadsutgifter och andra icke varaktiga och nödvändiga utgiftsslag väger tyngst i hushållsbudgeten (se Tabell 8). Generellt sett kan man dock säga att ju lägre inkomst ett hushåll har, desto större andel av sina totala utgifter lägger man på bostad, livsmedel och andra nödvändigheter. För den lägsta inkomstgruppen gick 1996 drygt 52 procent av de totala hushållsutgifterna till bostad och livsmedel. Inbegriper vi andra nödvändigheter av mer löpande utgiftskaraktär går andelen upp till närmare 79 procent (se Tabell 9). Motsvarande andelar för de rikaste hushållen var samma år drygt 41 procent respektive knappt 68 procent. För samtliga inkomstgrupper gäller att bostadsutgifternas relativa andel ökade under perioden 1988–96, men klart mer för de två lägsta inkomstgrupperna. Av Tabell 9 framgår också att utgiftsandelarna för icke varaktiga nödvändigheter fortsätter att öka 1992–1996 för de två lägsta inkomstgrupperna men ligger kvar på samma nivå för de två högsta inkomstgrupperna. Ett annat sätt att formulera detta är att säga att de sämre ställda hushållen tvingades att i större utsträckning koncentrera sina utgifter på nödvändig konsumtion under den här perioden, något som inte drabbade de bättre ställda.

Tabell 8. Medelvärden och andelar av total konsumtion för olika typer av utgifter uppdelat på inkomstgrupper 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

Typ av utgift	Disponibel inkomst per konsumtionsenhet	1988		1992		1996	
		Kr	%	Kr	%	Kr	%
Bostad	Mindre än 70 000	48 400	26,2	53 200	29,1	51 000	34,7
	70 000-90 000	50 500	24,5	61 100	29,7	55 700	33,4
	90 000-110 000	51 500	24,5	59 400	28,6	55 900	30,9
	Mer än 110 000	56 500	23,0	65 900	26,4	61 000	28,8
Livsmedel	Mindre än 70 000	41 800	23,1	39 000	21,3	27 600	17,7
	70 000-90 000	40 600	19,9	38 000	18,7	26 600	15,0
	90 000-110 000	36 600	18,1	34 200	16,8	26 300	13,9
	Mer än 110 000	37 000	15,7	35 000	14,9	27 400	12,6
Transporter	Mindre än 70 000	25 500	11,5	22 800	10,4	16 700	9,5
	70 000-90 000	31 500	12,8	24 000	10,2	24 000	11,8
	90 000-110 000	33 000	12,7	25 200	11,4	26 400	12,8
	Mer än 110 000	42 500	14,5	29 100	11,4	32 800	13,0
Fritid och kultur	Mindre än 70 000	22 400	11,9	24 700	12,9	22 300	13,4
	70 000-90 000	29 600	13,7	29 700	13,9	28 300	15,1
	90 000-110 000	33 800	15,0	30 500	14,1	34 700	16,4
	Mer än 110 000	43 500	16,3	42 600	16,3	41 900	18,0
Övriga utgifter	Mindre än 70 000	53 200	27,3	51 400	26,3	40 200	24,8
	70 000-90 000	62 900	29,2	59 700	27,5	47 200	24,8
	90 000-110 000	64 200	29,6	63 500	29,0	53 200	26,0
	Mer än 110 000	79 900	30,6	79 600	31,0	66 200	27,6
Totala utgifter	Mindre än 70 000	191 400	100,0	191 000	100,0	157 700	100,0
	70 000-90 000	215 100	100,0	212 500	100,0	181 800	100,0
	90 000-110 000	219 000	100,0	212 800	100,0	196 500	100,0
	Mer än 110 000	259 400	100,0	252 200	100,0	229 300	100,0

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

Tabell 9. Medelvärden och andelar av total konsumtion för utgifter klassificerade som nödvändigheter/önskvärdheter och icke varaktiga/varaktiga uppdelat på inkomstgrupp 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

Typ av utgift	Disponibel inkomst per konsumtionsenhet	1988		1992		1996	
		Kr	%	Kr	%	Kr	%
Icke varaktiga nödvändigheter	Mindre än 70 000	138 600	73,5	142 300	76,1	121 700	78,7
	70 000–90 000	145 900	69,1	153 900	74,3	132 600	75,5
	90 000–110 000	141 400	67,0	148 100	71,8	134 700	71,7
	Mer än 110 000	154 700	63,1	161 700	67,7	146 400	67,7
Varaktiga nödvändigheter	Mindre än 70 000	19 200	8,5	15 200	7,0	10 100	5,4
	70 000–90 000	21 800	9,0	18 200	7,6	12 900	6,0
	90 000–110 000	22 300	8,6	19 100	8,3	14 500	6,6
	Mer än 110 000	24 900	8,6	20 900	8,0	19 000	7,2
Icke varaktiga önskvärdheter	Mindre än 70 000	22 000	12,1	20 900	11,4	17 900	11,6
	70 000–90 000	29 200	14,5	24 900	12,4	22 700	12,4
	90 000–110 000	32 300	15,9	26 800	13,6	29 000	15,2
	Mer än 110 000	42 400	16,8	38 100	15,9	37 800	16,7
Varaktiga önskvärdheter	Mindre än 70 000	12 900	5,9	11 900	5,5	7 800	4,3
	70 000–90 000	19 500	7,3	13 500	5,7	13 100	6,1
	90 000–110 000	23 200	8,5	15 300	6,3	16 400	6,5
	Mer än 110 000	36 800	11,5	24 300	8,4	22 400	8,4

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna beräkningar.

För samtliga inkomstgrupper kan man observera en kraftig minskning av den totala konsumtionen från 1992 till 1996. Samtidigt är det i högsta grad anmärkningsvärt att låginkomst-hushållen, vars totala konsumtionsutgifter minskade i reala termer under denna period med hela 17 procent, ändå hade de stora inkomstunderskott 1996 som vi tidigare kunde konstatera. För den näst lägsta inkomstgruppen stannade motsvarande utgiftsminskning vid 14 procent och gruppen hade i genomsnitt dessutom ett inkomstöverskott. Samtidigt kan man konstatera att alla inkomstgrupper, med undantag för den näst högsta, minskade sin reala konsumtion i kronor under perioden 1992–1996 av samtliga de fyra utgiftsslag som redovisas i Tabell 9. Men eftersom minskningen procentuellt sett var större för de fattigaste hushållen ökade skillnaderna mellan hög- och låginkomsttagare de facto under perioden vad gäller alla fyra utgiftsslagen, vilket framgår av Tabell 10.

Vidare kan man påstå att ju högre inkomst ett hushåll har desto större andel av den totala konsumtionen går i allmänhet till transporter (som totalt sett domineras av bilutgifter), fritid och kultur samt det som här har betecknats som önskvärdheter och varaktiga konsumtionsvaror. Särskilt stora skillnader kan man observera i konsumtionsmöjligheterna vad gäller både icke varaktiga önskvärdheter som skivor, böcker, tidningar, utemåltider, biobesök och andra former av underhållning m.m. samt mer varaktiga sådana som dyrare hushållsapparater, semesterresor utomlands, sport- och fritidsutrustningar osv. I kronor innebar detta t.ex. att de rikaste hushållen under 1996 kunde lägga nästan tre gånger så mycket på sådan konsumtion jämfört med den fattigaste gruppen (eller 22 400 kr mot 7 800 kr, se Tabell 10).

Tabell 10. Skillnader i utgifter för olika typer av varor och tjänster mellan hushåll i olika inkomstgrupper 1988, 1992 och 1996. Utgifter för den högsta inkomstgruppen i relation till den lägsta (= 100)

Typ av utgift	1988	1992	1996
Icke varaktiga nödvändigheter	112	114	120
Varaktiga nödvändigheter	130	138	188
Icke varaktiga önskvärdheter	192	182	211
Varaktiga önskvärdheter	285	204	287

Källa: SCB, hushållsbudgetundersökningar, egna bearbetningar.

Vid en jämförelse av konsumtionen hos olika socioekonomiska grupper (se Tabell 11) känner vi igen en hel del av vad som tidigare har framkommit. För det första ser vi återigen prov på den allmänna utvecklingen vad gäller t.ex. den ökande totala konsumtionen 1988–1992. Här måste man dock göra undantag för två grupper: både de högre tjänstemannahushållen och företagarihushållen (som här inkluderar lantbrukare) minskade sina reala utgifter under den här perioden (framför allt genom minskade transportutgifter). De flesta grupper hade en minskad konsumtion i reala termer mellan åren 1992 och 1996, undantaget är här pensionärshushållen som fortsatte att öka sin reala konsumtion. Sämre klarade sig istället ej facklärda arbetarhushåll och lägre tjänstemannahushåll, vilket bland annat visade sig genom en kraftigt minskad konsumtion och som sannolikt återspeglas i de stora

utgiftsminskningar som vi nyss kunde notera för hushållen med de lägsta inkomsterna. Vidare svarar bostadsutgifterna återigen för stora och ökande andelar av de totala utgifterna under perioden 1988–1996. Bostadsutgifternas stora betydelse slår också igenom i stora och ökande andelar för nödvändigheter (se Tabell 11). Det är egentligen bara hos de högre tjänstemannahushållen som man kan notera en minskning av andelen av dessa utgifter under perioden 1992–1996.

Tabell 11. Medelvärden och andelar av total konsumtion för utgifter klassificerade som nödvändigheter/önskvärdheter och icke varaktiga/varaktiga uppdelat på socioekonomisk grupp 1988, 1992 och 1996 (1991 års priser)

Typ av utgift	Socioekonomisk grupp	1988		1992		1996	
		Kr	%	Kr	%	Kr	%
Icke varaktiga nödvändigheter	Ej facklärd arbetare	141 100	68,1	153 500	73,7	115 500	77,8
	Facklärd arbetare	120 400	68,6	133 800	74,1	136 300	74,2
	Lägre tjänstemän	144 100	68,5	155 400	70,9	136 500	73,2
	Tjänstemän mellannivå	161 700	68,0	169 800	70,9	154 800	71,4
	Högre tjänstemän	191 100	67,0	195 400	70,1	172 300	68,1
	Företagare/ Lantbrukare	164 600	70,4	169 700	74,1	157 000	75,2
	Pensionärer	94 500	72,2	104 200	73,1	116 900	75,0
Varaktiga nödvändigheter	Ej facklärd arbetare	24 000	10,4	17 600	7,4	7 900	4,7
	Facklärd arbetare	19 100	8,6	15 500	7,6	15 600	6,9
	Lägre tjänstemän	20 100	8,5	19 700	8,4	13 600	6,5
	Tjänstemän mellannivå	22 800	8,5	21 500	8,2	16 700	6,6
	Högre tjänstemän	26 500	8,4	23 000	7,2	26 400	8,6
	Företagare/ Lantbrukare	30 500	10,5	21 200	7,9	15 300	5,7
	Pensionärer	12 400	7,3	13 600	7,6	10 300	5,3
Icke varaktiga önskvärdheter	Ej facklärd arbetare	27 900	14,3	25 700	12,7	18 600	12,0
	Facklärd arbetare	26 200	15,9	23 100	13,6	24 400	13,5
	Lägre tjänstemän	30 400	14,7	30 200	14,3	25 600	13,7
	Tjänstemän mellannivå	33 200	14,4	30 500	12,9	32 300	14,8
	Högre tjänstemän	41 600	14,1	40 200	14,2	39 000	14,7
	Företagare/ Lantbrukare	28 900	12,0	29 000	12,6	27 600	13,1
	Pensionärer	21 300	14,6	21 700	13,6	24 900	13,8
Varaktiga önskvärdheter	Ej facklärd arbetare	17 000	7,2	13 800	6,1	9 800	5,5
	Facklärd arbetare	15 100	6,8	9 900	4,7	10 500	5,4
	Lägre tjänstemän	21 600	8,3	15 300	6,4	16 700	6,5
	Tjänstemän mellannivå	26 000	9,1	22 500	8,0	18 900	7,2
	Högre tjänstemän	35 800	10,5	26 400	8,6	26 700	8,6
	Företagare/ Lantbrukare	23 500	7,1	19 100	5,4	15 400	6,0
	Pensionärer	21 200	5,9	10 500	5,7	12 100	5,9

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

Ett sätt att mäta och belysa skillnaderna i konsumtionsnivå mellan olika grupper som vi redan har introducerat återges i Tabell 12 för en jämförelse av socioekonomiska grupper. I denna är konsumtionen av olika varor för högre tjänstemannahushåll relaterade till motsvarande utgifter för ej facklärdar arbetarhushåll för de tre undersökningsåren. Den bild som därvid framträder reflekterar naturligtvis i viss mån de skillnader som nyss framträdde vid samma typ av jämförelse mellan fattiga och rika hushåll. Av tabellen framgår bland annat att de högre tjänstemannahushållen lägger större utgifter på samtliga fyra typer av konsumtion men att de största skillnaderna gäller varaktiga konsumtionsvaror. Den rimliga tolkningen är att detta avspeglar de bättre ställda hushållens möjligheter att göra hushållsinvesteringar både genom ett mer omfattande och reguljärt sparande och/eller beroende på att man har större möjligheter att handla på kredit eller låna pengar till konsumtion. Med andra ord återspeglar detta skillnader mellan bättre och sämre ställda hushåll vad gäller långsiktiga hushålls-ekonomiska förutsättningar och kreditmarknadspositioner. Vi har också tidigare noterat att de högre tjänstemannagrupperna och de allra rikaste hushållen under 1996 hade klart större och, i fallet med de senare, växande inkomstöverskott under perioden 1988–1996.

Tabell 12. Skillnader i utgifter för olika typer av varor och tjänster mellan hushåll i olika socioekonomiska grupper 1988, 1992 och 1996. Utgifter för högre tjänstemannahushåll i relation till ej facklärdar arbetarhushåll (= 100)

Typ av utgift	1988	1992	1996
Icke varaktiga nödvändigheter	135	127	134
Varaktiga nödvändigheter	110	131	334
Icke varaktiga önskvärdheter	149	156	210
Varaktiga önskvärdheter	211	191	272

Källa: SCB, hushållsbudgetundersökningarna, egna bearbetningar.

För att någon mån undersöka hur konsumtionsskillnaderna utvecklar sig under slutet av 1990-talet presenteras i Tabell 13 en jämförelse mellan olika inkomstgrupper inom hushållstypen sammanboende med barn. För det första kan vi återigen notera stora skillnader: den rikaste kvartilen av hushåll med avseende på

disponibel inkomst har en större konsumtion av alla typer av varor och tjänster. För det andra finner vi att skillnaderna, studerade på det här viset, fortsätter att öka under slutet av 1990-talet, både vad gäller konsumtionen totalt och på flertalet områden. Särskilt markanta är de ökade skillnaderna i konsumtionen av kläder, skor, möbler, husgeråd och transporter (vilket framför allt motsvaras av en kraftig ökning av bilinköp hos de rikaste hushållen). Däremot minskar skillnaderna vad gäller konsumtionen av hushållstjänster, fritid och kultur. Man ska dock ha i åtanke att den högsta kvartilen fortfarande har närmare dubbelt så stor fritids- och kulturmässig konsumtion som den lägsta. Vad gäller bostadskonsumtionen ser vi än en gång hur denna faller tillbaka något, såväl i absoluta tal som i andel av den totala konsumtionen. Det tycks dock som det billigare boendet framför allt har kommit de mer välbeställda hushållen till del, vilket sannolikt beror på att fler av dessa äger sin bostad och därigenom har gynnats mer av den gynnsamma ränteutvecklingen.

Tabell 13. Genomsnittliga utgifter för olika typer av varor och tjänster hos sammanboende med barn i olika inkomstgrupper 1999 och förändringar 1996–99 (medelvärden)

Ändamål	Disponibel inkomst, kvartil	Utgifter 1999		Förändring 1996-99, %
		Kr	Andel (%)	
Bostad	1:a	59 600	22,7	-1,8
	4:e	86 100	19,9	-7,3
Livsmedel och förbrukningsvaror	1:a	57 300	27,9	27,9
	4:e	70 900	33,8	33,8
Hushållstjänster	1:a	18 600	7,1	25,7
	4:e	30 400	7,0	4,1
Kläder och skor	1:a	12 700	4,8	7,6
	4:e	25 500	5,9	15,4
Möbler och husgeråd	1:a	7 800	3,0	-1,3
	4:e	27 300	6,3	53,4
Transporter	1:a	41 600	15,9	43,4
	4:e	72 500	16,8	91,8
Fritid och kultur	1:a	43 200	16,5	46,9
	4:e	83 800	19,4	24,8
Övrig konsumtion	1:a	21 200	8,1	25,4
	4:e	35 600	8,2	2,0
Totalt	1:a	262 000	100,0	21,7
	4:e	432 000	100,0	23,2

Källa: SCB, utgiftsundersökningarna 1996 och 1999.

4.5.3 Konsumtionsmönster och sysselsättning

Med tanke på den uppmärksamhet som arbetslöshetsproblemet fick under 1990-talets ekonomiska kris och de inkomstproblem och andra välfärdskonsekvenser som följer av arbetslöshet är det i högsta grad relevant att undersöka om och på vilket sätt arbetslösheten fick konsumtionsmässiga effekter. På den här punkten tvingas vi dock göra vissa reservationer eftersom det använda materialet ger oss begränsade möjligheter. För det första går det inte i 1988 och 1992 års undersökningar att utan komplikationer särskilja de hushåll som inkluderar en eller flera arbetslösa. Vi får med andra ord stanna vid att enbart beskriva situationen så som den kom till uttryck under 1996. För det andra bygger följande beskrivning och jämförelse på en kategorisering efter urvals-personens sysselsättningsstatus. Detta innebär att vi i vår sammanställning missar de parhushåll där den andra vuxna personen är drabbad av arbetslöshet. Med tillgängligt material kan vi inte heller göra en distinktion med avseende på arbetslöshetens längd eller inkomstmässig ersättningsgrad. Det är ju t.ex. högst tänkbart att en längre arbetslöshet får större konsekvenser i det här avseendet än en kortare.

Den ekonomiska situationen och de relativa utgiftsandelarna för arbetslösa jämförs i Tabell 14 med motsvarande för anställda, företagare, studerande och pensionärer. Genomsnittligt sett hade arbetslösa jämte studerande en klart lägre disponibel inkomst per konsumtionsenhet än övriga grupper 1996, vilket knappast framstår som särskilt överraskande. Av detta följer begränsade konsumtionsmöjligheter och en lägre total konsumtionsnivå: anställda hade totala hushållsutgifter på i genomsnitt 245 000 kr mot 193 000 kr för de arbetslösa. En bättre ekonomisk situation för anställda jämfört med arbetslösa indikeras också av att de förstnämnda hade ett fem gånger så stort inkomstöverskott (i genomsnitt närmare 15 000 kr per hushåll jämfört med 3 000 kr).

I likhet med de tidigare observationer vi gjort vad gäller t.ex. ensamstående med barn, låginkomsttagare och arbetarhushåll innebär detta att arbetslösa lade en större andel av sina utgifter på bostad och andra nödvändigheter jämfört med anställda, företagare och studerande. Detta innebär i sin tur ett mer begränsat konsumtionsutrymme för såväl det vi har kallat för önskvärdheter som investeringar i mer varaktiga konsumtionsvaror. Av Tabell 14 framgår att anställda lade ned närmare 21 procent på önskvärdheter mot

enbart 16 procent för arbetslösa, vilket motsvarar drygt 51 000 kr respektive drygt 30 000 kr. Det är i det här sammanhanget viktigt att ha i åtanke att just inköp av varaktiga och mer kostsamma varor inte bara kräver inkomster utan också lånemöjligheter i termer av kreditvärdighet, något som kan vara kraftigt beskuret om man är arbetslös. Det är dessutom rimligt att anta att arbetslöshets-situationen präglas av osäkerhet och negativa framtidsförväntningar av sådana mått att man blir ytterst försiktig med att t.ex. handla på kredit eller låna pengar.

Tabell 14. Medianvärden för disponibel inkomst per konsumtionsenhet (k.e.) och andelar av olika typer av utgifter för hushåll med olika sysselsättning 1996 (1991 års priser)

Sysselsättning	Disponibel inkomst per k.e.	Nödvändigheter		Önskvärigheter	
		Icke varaktiga	Varaktiga	Icke varaktiga	Varaktiga
Anställda	92 500	72,3	6,8	14,0	6,9
Företagare/Lantbrukare	85 500	71,0	7,1	14,0	8,0
Studerande	65 000	72,1	6,1	15,0	6,8
Arbetslösa	69 000	77,8	6,1	12,0	4,1
Pensionärer/hemarbetande	87 300	75,2	5,5	13,6	5,8

Källa: SCB, hushållsutgiftsundersökningarna, egna bearbetningar.

4.5.4 Inkomst och andra faktorerers betydelse för konsumtion – multivariata analyser

Vi har så här långt endast givit en beskrivning av hur inkomst, hushållstyp och socioekonomisk grupp påverkar konsumtionen och konsumtionsutvecklingen. I det följande görs multivariata analyser för att statistiskt pröva vilken betydelse dessa och andra faktorer har för hur mycket ett hushåll konsumerar. Förtjänsten med de multivariata analyserna är att vi utifrån dessa kan säga något om vilken eller vilka faktorer som har störst förklaringsvärde, liksom att vi kan få en uppfattning om varje enskild faktors bidrag till variationerna. De faktorer som inkluderas i analysen är utöver disponibel inkomst hushållstyp, socioekonomisk grupp, under-

sökningsår, förfogandesätt över bostad, region och ålder. Att just dessa faktorer ingår bestäms i stor utsträckning av att de var de relevanta faktorer som fanns att tillgå i hushållsbudgetundersökningarna. Vi använder disponibel inkomst och inte disponibel inkomst per konsumtionsenhet eftersom ett användande av den senare skulle innebära att det inte går att separera ut betydelsen av hushållstyp. Värt att notera är också att vi jämför olika åldersgrupper istället för att använda ålder som en kontinuerlig variabel. Detta gör vi därför att konsumtionen inte kan förväntas ha ett linjärt samband med ålder utan snarare kan förväntas vara större för medelålders hushåll än för yngre och äldre hushåll (jfr. Shefrin och Thaler 1988).

I Tabell 15 presenteras resultaten av separata multivariata regressionsanalyser för total konsumtion samt för utgifter för icke varaktiga och varaktiga nödvändigheter och icke varaktiga och varaktiga önskvärdheter. Förutom disponibel inkomst är samtliga faktorer dummykodade och för varje faktor finns en referensgrupp mot vilken övriga grupper kan jämföras. I tabellen står referensgruppen överst under varje faktor. I tabellen presenteras vidare korrelationskoefficienter (vilket ger ett mått på en faktor eller grupps samband med den beroende variabeln utan att det kontrolleras för betydelsen av övriga faktorer), standardiserade betakoefficienter (vilket ger ett mått på hur mycket en enskild faktor eller grupp kan förklara utöver vad som kan förklaras av övriga faktorer), samt t-värden (vilket är en signifikansprövning av de standardiserade betakoefficienterna).

Tabell 15. Korrelationer och regressionsanalys för prediktorer av total konsumtion och olika typer av varor och tjänster (* = p < 0,05, ** = p < 0,01)

Prediktorvariabel	Nödvändigheter									Onskvardheter					
	Total konsumtion			Icke varaktiga			Varaktiga			Icke varaktiga			Varaktiga		
	r	beta	t	r	beta	t	r	beta	t	r	beta	t	r	beta	t
Disponibel inkomst	0,64**	0,42	37,66**	0,64**	0,33	31,63**	0,18**	0,11	7,29**	0,31**	0,29	19,48**	0,26**	0,26	17,08**
Hushållstyp															
Ensamstående															
Ensamstående med barn	-0,09**	0,06	5,78**	-0,06**	0,12	14,19**	-0,05**	0,01	0,64	-0,08**	-0,07	-5,40**	-0,04**	-0,02	-1,46
Parhushåll	-0,08**	0,13	9,72**	-0,17**	0,16	13,14**	-0,01	0,09	4,99**	0,08**	0,06	3,63**	0,03**	0,01	0,31
Parhushåll med barn	0,46**	0,25	16,43**	0,58**	0,44	31,28**	0,15**	0,11	5,39**	0,06**	-0,08	-3,78**	0,08**	-0,07	-3,17**
Socioekonomisk grupp															
Ej facklärda arbetare															
Facklärda arbetare	-0,13**	-0,01	-0,64	-0,12**	-0,01	-0,84	-0,03**	-0,01	-0,36	-0,07**	0,00	-0,09	-0,07**	0,00	-0,40
Lägre tjänstemän	0,01	0,02	2,27	0,01	0,02	1,58	0,00	0,00	-0,06	0,02	0,03	1,97	0,00	0,02	1,15
Tjänstemän mellannivå	0,13**	0,05	4,67**	0,13**	0,03	2,71**	0,04**	0,01	0,55	0,06**	0,04	2,79**	0,07**	0,05	3,40**
Högre tjänstemän	0,19**	0,11	10,15**	0,26**	0,07	7,09**	0,08**	0,03	1,76	0,19**	0,10	6,75**	0,13**	0,06	4,05**
Företagare/ Lantbrukare	0,09**	0,06	5,64**	0,09**	0,02	2,14*	0,06**	0,04	2,95**	0,00	0,03	2,11*	0,02	0,04	2,88**
Pensionärer	-0,24**	-0,04	-2,32*	-0,26**	-0,04	-2,53*	-0,09**	-0,03	-1,59	-0,11**	-0,04	-2,00*	-0,07**	0,00	-0,01
Övriga	-0,14**	0,00	-0,37	-0,14**	0,00	-0,48	-0,07**	-0,02	-1,44	-0,07**	-0,01	-0,57	-0,05**	0,01	0,77
Urvalsår															
1988															
1992	0,04**	-0,04	-4,29**	0,08**	0,02	2,64**	-0,03**	-0,07	-5,57**	-0,02	-0,07	-5,89**	-0,04**	-0,10	-7,97**
1996	-0,08**	-0,04	-4,64**	-0,07**	0,00	-0,21	-0,07**	-0,07	-5,61**	-0,03**	-0,04	-3,58**	-0,04**	-0,06	-4,70**
Bostad															
Hyr lägenhet															
Ager lägenhet	-0,09**	0,01	0,51	-0,12**	0,01	0,86	-0,04**	0,00	-1,44	0,01	-0,02	-1,33	0,00	0,01	1,00
Ager hus	0,36**	0,13	11,82**	0,44**	0,19	19,01**	0,12**	0,05	3,33**	0,04**	-0,06	-4,22**	0,09**	0,02	1,36
Region															
Landsbygd															
Medelstor stad	-0,02*	0,04	3,75**	-0,02*	0,02	2,80**	0,02	0,03	2,30*	-0,05**	0,01	0,80	0,00	0,02	1,63
Storstad	0,10**	0,10	9,63**	0,06**	0,08	9,25**	0,00	0,02	1,28	0,13**	0,09	6,53**	0,06**	0,03	2,37
Ålder (urvalsperson)															
Yngre än 30 år															
30 - 44 år	0,27**	0,03	2,41*	0,35**	0,09	7,04**	0,07**	-0,06	-3,16**	0,03*	0,02	0,89	0,05**	-0,01	-0,72
45 - 60 år	0,10**	0,01	0,43	0,09**	0,05	4,21**	0,01	-0,07	-4,24**	0,10**	0,03	1,68	0,05**	-0,02	-0,97
Äldre än 60 år	-0,24**	-0,04	-2,44*	-0,27**	0,01	0,31	-0,09**	-0,07	-2,92**	-0,09**	-0,03	-1,32	-0,07**	-0,04	-1,68
R ² adj.		0,50			0,58			0,06			0,14			0,08	

Som framgår av Tabell 15 kan de sju faktorer som ingår i analysen förklara en ganska stor del av den totala konsumtionen (R^2 adj. = 0,50). Den faktor som har störst betydelse för total konsumtion är som väntat disponibel inkomst. Hushållstyp är en annan betydande faktor och i jämförelse med ensamstående konsumerar alla hushållstyper, men framför allt parhushåll med barn, signifikant mer efter kontroll för skillnader i disponibel inkomst och andra faktorer. Ser vi till socioekonomisk grupp är det framför allt högre tjänstemän som har en signifikant högre medan pensionärer har en signifikant lägre total konsumtion. I jämförelsen av de olika urvalsåren bekräftas den utveckling som tidigare beskrivits i form av en svag ökning i total konsumtion från 1988 till 1992 och en minskning 1996. Det finns en svagt positiv men signifikant korrelation för 1992 och negativ korrelation för 1996 jämfört med 1988. Om däremot hänsyn tas till förändringar i disponibel inkomst och övriga faktorer, visar betavikterna på en viss men signifikant minskning i total konsumtion för såväl 1992 som 1996 jämfört med 1988. Detta kan eventuellt tolkas som att framför allt konsumtion som kräver låntagande minskade (jämför med den skiftning från inkomstunderskott till inkomstöverskott som omnämndes tidigare). Vad gäller övriga faktorerers betydelse kan framhållas att den totala konsumtionen är större för dem som äger sitt hus; är större för de som bor i en storstad; och är något större för åldersgruppen 30–44 år och något mindre för de som är äldre än 60 jämfört med dem som är yngre än 30. Med en liten tillspetsning kan man således säga att sammanboende högre tjänstemannahushåll i 40-årsåldern med barn som bor i villa i storstad är den mest konsumerande hushållsenheten (dvs. även när inkomsteffekterna är borttagna) och att ensamstående pensionärer med tidigare arbetaryrke och boende i hyreslägenhet på en mindre ort på motsvarande vis är den minst konsumtionsbenägna hushållskategorin.

Går vi sedan över till att se i vilken utsträckning *olika typer av konsumtion* kan förklaras av de faktorer som här ingår framgår det klart att konsumtionen av icke varaktiga nödvändigheter (som t.ex. bostad, livsmedel och kläder) kan förklaras i stor utsträckning medan annan typ av konsumtion endast kan förklaras i mycket liten utsträckning. Som framgår i tabellen kan 58 procent av variansen förklaras för konsumtionen av dessa icke varaktiga nödvändigheter. Däremot förklaras endast 6 procent av konsumtionen av varaktiga nödvändigheter (som t.ex. möbler och TV), 14 procent

av icke varaktiga önskvärigheter (som t.ex. tidskrifter och bio) och 8 procent av varaktiga önskvärigheter (som t.ex. diskmaskin och ny bil). Disponibel inkomst är genomgående en av de viktigaste faktorerna men har störst betydelse för konsumtion av icke varaktiga nödvändigheter och minst betydelse för konsumtion av varaktiga nödvändigheter. För konsumtion av icke varaktiga nödvändigheter framkommer dock att hushållstyp är den faktor som kan förklara mest. Ensamstående med barn konsumerar signifikant mer av icke varaktiga nödvändigheter som t.ex. bostad och signifikant mindre av icke varaktiga önskvärigheter som t.ex. biobesök jämfört med ensamstående. Parhushåll konsumerar signifikant mer än ensamstående för all typ av konsumtion med undantag av varaktiga önskvärigheter. Parhushåll med barn har framför allt en betydande högre konsumtion av icke varaktiga nödvändigheter (som t.ex. bostad och livsmedel), men konsumerar även mer än ensamstående av varaktiga nödvändigheter (som t.ex. möbler och TV). Däremot konsumerar parhushåll med barn signifikant mindre av önskvärigheter, icke varaktiga såväl som varaktiga, vilket vi redan tidigare har varit inne på.

Socioekonomisk grupp tycks vara en faktor som inte har så stor betydelse för att förklara någon av de olika typerna av konsumtion. Det är i första hand högre tjänstemän som avviker med en högre konsumtionsbenägenhet. Att vi inte finner en större variation i det här avseendet kan ha att göra med att analysen är alltför grovkornig för sådana ändamål. Här kan man t.ex. jämföra med Bihagens (2000) observationer att klassdimensionen spelar en påtaglig och signifikant roll för konsumtionen av t.ex. utlandsresor, restaurangbesök, vissa former av kulturella evenemang, böcker och tidningar.

Störst betydelse för att förstå konsumtion av icke varaktiga nödvändigheter har boendeform. De hushåll som äger hus har signifikant högre konsumtion av icke varaktiga och i viss utsträckning varaktiga nödvändigheter medan deras konsumtion av icke varaktiga önskvärigheter (som t.ex. bio- och restaurangbesök) är signifikant lägre. Att bo i storstad tycks speciellt kunna bidra till att förklara en högre konsumtion av icke varaktiga nödvändigheter (som eventuellt kan förklaras av högre boendekostnader i sådana regioner) och icke varaktiga önskvärigheter. Ålder hos urvalspersonen har endast signifikant betydelse för att förklara konsumtion av nödvändigheter. För icke varaktiga nödvändigheter (som t.ex. bostad) är konsumtionen signifikant lägre för åldersgrupperna 30–44 år och 45–60 år, medan samtliga konsumerar

signifikant mindre av varaktiga nödvändigheter (som t.ex. möbler) jämfört med gruppen yngre än 30 år.

4.6 Den riskabla konsumtionen

4.6.1 Skuldproblemens framväxt och orsaker

Vi ska i detta avsnitt behandla en viktig implikation av konsumtionsförändringarna under de senaste decennierna, nämligen de ökade risker för betalningsproblem och den faktiska ökningen av hushåll med sådana problem som vi kunde bevittna under 1990-talets inledning. Till en stor och växande del har diskussionen och förståelsen av detta kretsat kring den ökade skuldsättning för konsumtionsändamål som kunde noteras under slutet av 1980-talet. Tolkningen av vilken roll just den här typen av förändring i konsumtionsmönstret hade för ökningen av de skuldrelaterade problemen har dock, som vi strax ska se, varierat.

Det kan inledningsvis vara på sin plats att poängtera att det finns olika skäl till skuldsättning. För det första kan det handla om en form av långsiktig investering i mer bestående tillgångar som t.ex. bostad och utbildning. Att ta lån för detta ändamål får väl anses vara så pass normalt att skuldsättningen här har en mycket hög legitimitet. För det andra kan lån användas för köp av konsumtionsvaror som ökar den materiella levnadsstandarden (bil, möbler, vitvaror, TV, stereo, semesterresor). Sannolikt är det idag (under förutsättning att man bedöms ha råd med det) mer socialt accepterat att låna pengar till vissa typer av sådana varor och mindre legitimt för andra. Skuldsättning kan för det tredje också vara ett mer eller mindre påtvingat medel för att upprätthålla en standard eller för att undvika deprivationsrisker i samband med minskade inkomster eller ökade utgifter, antingen genom att låna av släkt, vänner, arbetskamrater etc. eller att ta nya banklån och utnyttja kontoköp och kreditkort till bristningsgränsen. Det är kanske framför allt detta som har blivit innebörden i begreppet skuldfällan. Just i studier av hushåll med skuldproblem och/eller låga inkomster pekade detta ut som en mycket vanlig företeelse (Dellgran 2000). Detta betyder i sin tur att vi kan se kausaliteten mellan skuldsättning och ekonomiska problem åt båda hållen: dålig ekonomi kan både vara orsakad av (stora och dyra) skulder och en orsak till (stora och dyra) skulder och betalningsproblem. En viktig fråga är också vad vi överhuvudtaget ska mena med skuldproblem.

Med detta kan man naturligtvis mena att ett hushåll får svårt att till fullo betala sina löpande räkningar och lånekostnader i form av amorteringar och räntor. Det kan också betyda det omvända: att man faktiskt betalar för lånen men att det tränger undan utrymmet för annan nödvändig konsumtion. Åtminstone bland de hushåll som har sökt sig i den ekonomiska rådgivningen har dessa två varianter i princip varit lika vanliga (Dellgran 2000).

Den allmänna debatten på det här området har stundtals präglats av bristfälliga kunskaper om vilka hushåll som får problem med skulder och/eller söker sig till rådgivning och skuldsanering och vilka orsaker som ligger bakom problemen. Forskningen på området har inte heller varit av nämnvärd omfattning i Sverige. Skuldfrågorna har sällan varit explicita föremål för studier och har dessutom haft en relativt undanskymd och underordnad roll i forskningen kring låginkomstproblem, försörjningsproblem, socialbidragstagande och fattigdom.¹¹ De undersökningar och större kartläggningar som ändå har gjorts i Sverige under 1990-talet ger en relativt samstämmig och entydig bild av vilka hushåll som söker rådgivning och skuldsanering (Dellgran 2000). I likhet med socialbidragstagandet finns det för det första en mycket stor övervikt av ensamstående hushåll. Ensamstående med barn är också i jämförelse med befolkningen i stort kraftigt överrepresenterade. När det gäller försörjningssituationen präglas denna vanligtvis av att man inte har sysselsättning i reguljärt förvärvsarbete – enbart en fjärdedel av hushållen har enligt de flesta undersökningar heltidsarbete när man söker hjälp. Istället domineras problembilden av arbetare och lägre tjänstemän i marginalpositioner, dvs. arbetslöshet, långtidssjukskrivning, förtidspensionering o.dyl. (se Tabell 16).

Tabell 16. Hushåll i ekonomisk rådgivning, procentuell fördelning på socioekonomisk grupp och försörjningssituation (n= 227)

Socioekonomisk grupp	Heltidsanställd	I marginalposition ^a	Totalt
Arbetare och lägre tjänsteman	26,5	48,8	75,3
Mellan- och högre tjänsteman	7,0	17,7	24,8
Totalt	33,5	66,5	100,0

^a arbetslös, långtidssjukskriven, förtidspensionerad etc.

Källa: Dellgran (2000).

¹¹ En fråga som på senare tid har fått en viss uppmärksamhet i Sverige och andra länder, och som bland annat har kopplats till skuldproblemen, är sambanden mellan ekonomiska problem, så kallad ekonomisk stress och hälsoproblem (se t.ex. Starrin m.fl. 1995; Underlid 1997).

Även på skuldsidan finns en relativt samstämmig bild mellan gjorda undersökningar. För det första har i stort sett alla hushåll som söker rådgivning skulder, även om både antalet och storleken på dessa varierar kraftigt. För det andra är den i särklass vanligaste skuldtypen banklån. Till detta kan läggas förekomsten av specifika bostadsproblem under perioden med stagnerade fastighetspriser (dvs. att ett hushåll antingen fick stora lånekostnader för att man inte fick sålt sin bostadsrätt eller sitt egna hem eller att man efter försäljning hade kvarstående låneskulder då försäljningspriset inte motsvarade lånen) och företagsrelaterade problem (dvs. egenföretagare som gått i konkurs).

Trots att inkomsterna bland de rådsökande hushållen varierar, är den sammanlagda bedömningen att de allra flesta som söker ekonomisk rådgivning och skuldsanering lever under mycket knappa ekonomiska villkor. Att ensamstående, arbetare, lägre tjänstemän och hushåll i marginalpositioner är ett såpass dominerande inslag betyder också att det som ofta beskrivs som ett skuldproblem rimligtvis lika gärna kan benämnas som ett låginkomst- och/eller inkomstbortfallsproblem. Den överdrivna fokuseringen på just skulderna har att göra med att såväl diskussionen om dessa problem som den ekonomiska rådgivningen idag är så genomsyrad av begrepp som skulder och skuldsanering att inget annat är att vänta. Problemet är bara att vi därmed riskerar att få en skev bild av problemens karaktär – inkomstaspekterna döljs av talet om konsumtionskrediter, och strukturella problem som låga inkomster och arbetslöshet underskattas.

4.6.2 Nya risker och marginaliseringsfenomen?

I debatten och forskningen har olika perspektiv på varför enskilda hushåll får skuldproblem förts fram. Ett första perspektiv har betonat inkomstsidan och bygger på att "vem som helst" kan drabbas och hamna i obestånd om man har otur med inkomstbortfall i samband med arbetslöshet, sjukdom etc. Ett andra perspektiv betonar istället myntets andra sida, dvs. att betalningsproblemen först och främst har att göra med konsumtionsmönster och skuldsättning. Här finner man inte minst en hel del individcentrerade förklaringsmodeller – det handlar med andra ord "inte om vem som helst" utan snarare om en slags avvikelse från mer normala köp- och konsumtionsbeteenden. Så tolkas t.ex.

ibland ett överdrivet köpande som ett tröstfenomen i samband med kriser av olika slag eller som materiell kompensation för immateriell fattigdom. Sitt mest patologiska drag har avvikelseperspektivet fått i talet om så kallad "shopolism" eller konsumtionsmissbruk. En annan individualiserande förklaring utgår från att skuldproblemen kan kopplas till brister i självdisciplin eller förmåga till ekonomisk planering, vilket för tankarna till begrepp som ansvarighet, slarvighet och obetänksamhet.

Den uppenbara risken med talet om riskabla konsumtionsbeteenden, särskilt om betoningen ligger på karaktärssvagheter eller dylikt, är att i grunden komplexa fenomen psykologiseras allt för mycket och kulturellt präglade konsumtionsmönster får en alltför enkel socialpatologisk klädedräkt. Ett tredje mycket vanligt och mer strukturellt perspektiv utgår från att skuldbördan måste falla på alla de aktörer på kreditmarknaden och inom detaljhandeln som har utvecklat och salufört nya betalningssätt, eller de banker som alltför lättvindigt – utan kontroll och i form av blacolån – lånar ut pengar. Detta tillsammans med en stark, manipulativ marknadsföring av såväl nya varor som betalningssätt skulle därmed ha gjort många till offer under devisen köp nu – betala sedan. Den kritiska udden riktar sig således mot konsumtions-samhällets grundmekanismer: företagens intressen av att ständigt skapa nya och "falska" konsumtionsbehov och att många lockas till köpsätt som är svåra att förstå villkoren för, eller att överblicka de framtida konsekvenserna av.

Det är med andra ord vanligt att man antingen lägger skulden på den enskilde för att han eller hon har hamnat i överskuldssättning eller på det motsatta, dvs. faktorer som ligger utanför det enskilda hushållets kontroll. Men bakom sådana förenklade perspektiv döljer sig också vissa allmänna förändringar i konsumtionsmönstret som vi har nämnt tidigare. Den under efterkrigstiden ständigt ökande materiella levnadsstandarden innebär ett löpande tillskott av varor som i takt med att de sprids i befolkningen uppfattas som nödvändigheter. Det allmänna konsumtionsmönstret blir allt bredare i sin uppsättning av produkter som hushållen uppfattar sig behöva för en normal livsföring. Detta innebär en ständig utvidgning av anspråksnivåer och att vi i varierande grad följer efter i konsumtionsmönstrets förändring och den allmänna standardutvecklingen. Den tekniska utvecklingen innebär dessutom en strukturell förändring av konsumtionsmönstret genom att allt fler av de nytillkommande konsumtionsvarorna får en utpräglad

investeringskaraktär – vi köper dem för en initialt hög kostnad för att bruka dem under en längre tid. Den viktigaste konsekvensen av dessa förändringar blir att allt fler hushåll i princip måste låna eller handla på kredit, om man vill följa normala och generella förändringar i det allmänna konsumtionsmönstret, vilket innebär att en allt större del av hushållen riskerar att få en mer uppbyggd utgiftsstruktur i form av räntor, amorteringar och avbetalningar. Det sistnämnda leder i sin tur till ökade krav på hushållen vad gäller t.ex. ordnade och stabila inkomstförhållanden (vilket i sin tur kräver en stabil förankring på arbetsmarknaden).

Alla dessa perspektiv rymmer en del rimliga hypoteser om skuldproblemets orsaker. Vi har att göra med dels ett antal grundläggande förhållanden och processer på makroplanet – fördelningen av inkomster, kunskaper och andra resurser i befolkningen, den ökande levnadsstandarden, konsumtionens kapitalisering, ökade kreditmöjligheter och nya betalformer. Vi har dels en lång rad av individuella och strukturella faktorer och mekanismer som på mikroplanet ytterligare ökar risken för och/eller utlöser betalningsproblem: sjukdom, arbetslöshet, företagskonkurser, bostadsproblem, oförutsedda utgifter eller ett allför omfattande och riskabelt bruk av konsumtionskrediter. I framför allt brittisk forskning talas om två huvudvägar in i skuldproblemet. Den första präglas av fattigdom och "hardship", den andra av "over credit use" eller "consumerism" (Dellgran 2000). De allra flesta är dock överens om att det är försörjningsproblemen och fattigdomen och dess följder som är den dominerande mekanismen bakom skuldproblemen, medan inslaget av kreditmissbruk och överkonsumtion är klart mer begränsat. Ungefär samma bedömning kan man göra utifrån de undersökningar som är gjorda i Sverige. Vi kan konstatera att de hushåll som söker rådgivning domineras av utsatta och i flera bemärkelser trängda hushåll. Till stor del handlar det om sårbara hushåll (ensamstående, låginkomsttagare osv.) som får ekonomiska svårigheter i samband med inkomstbortfall vid arbetslöshet eller långtidssjukdom, ökad försörjningsbörda vid separationer och skilsmässor, bostadsproblem, ökade utgifter etc. Mycket ofta är de ekonomiska problemen ett resultat av en kombination av arbetslöshet, sjukdom, skilsmässa och andra utlösande faktorer och besvärliga omständigheter.

Att inte betala en räkning har sedan länge inneburit en stor risk att få det man kallar för betalningsanmärkning hos kronofogden, något som kan få mycket stora konsekvenser för den enskilde

personen och hans eller hennes hushåll. Genom att dessa anmärkningar hamnar hos kreditupplysningsföretag innebär de för det första att den som drabbas utestängs från kreditmarknaden genom att man inte får banklån, inte kan öppna kontokort eller köpa på avbetalning. Konsumtionsmöjligheterna begränsas därmed och även på bostadsmarknaden försämras chanserna genom att man kan få svårt att hyra lägenhet. Till detta kan läggas risken för utestängning på arbetsmarknaden eftersom betalningsanmärkningar kan försvåra möjligheterna att få anställning. Om de långsiktiga tendenser som vi har antytt tidigare faktiskt präglar konsumtionsutvecklingen och det allmänna konsumtionsmönstrets förändring – t.ex. att en allt större del av konsumtionen består av kapitalvaror och att benägenheten att låna för köp av sådana varor ökar över tid – kan det innebära en förstärkning av den här typen av utestängningsfenomen. Ett ökat och mer diversifierat utbud av nya köpsätt kan resultera i ett tilltagande kommersiellt tryck på att in-teckna de framtida inkomsterna. Ett växande inslag av krediter i hushållsekonomi ökar sårbarheten för oförutsedda händelser som att inkomsterna sinar eller andra utgifter ökar. Särskilt stora risker torde föreligga för hushåll med mer knappa resurser eller som har en inkomst- och försörjningssituation som Micheli (1996) kallar för "den kritiska normaliteten". Just hushåll med låga inkomster och/eller skuldproblem har en klart svagare och mer missgynnad position som konsument. Kanske kan vi nu tala om att vissa mer utsatta grupper löper en dubbel utestängningsrisk – varumarknaderna och konsumtionen har i likhet med arbetsmarknaden och produktionen fått sina specifika marginaliseringsmekanismer.

4.7 Några slutsatser och avslutande kommentarer

Först och främst kan vi konstatera att den offentliga statistiken på konsumtionsområdet ger oss begränsade möjligheter att beskriva utvecklingen för olika grupper under 1990-talet. De årliga nationalräkenskaperna innehåller ingen information om hur konsumtionen ser ut för olika grupper och det har bara genomförts tre speciella hushållsutgiftsundersökningar under decenniet: 1992, 1996 samt 1999. Eftersom den sistnämnda undersökningen inte var färdigställd under arbetet med denna studie har utvecklingen under 1990-talet framför allt handlat om en jämförelse mellan åren 1988, 1992 och 1996. Därtill kommer att 1996 års undersökning – förutom att

den hade ett klart mindre omfattande hushållsurval – kännetecknas av en del problem jämfört med tidigare undersökningar, bland annat vad gäller uppgifter om bostadsutgifterna.

Efter de expansiva åren i slutet av 1980-talet minskade hushållens totala konsumtionsutgifter i samband med den ekonomiska krisen i 1990-talets inledning. Inom ramen för denna utveckling, som dels hade att göra med inkomstförsämringar och ökad arbetslöshet, dels med att möjligheterna till och intresset av att låna till konsumtion minskade dramatiskt, påverkades konsumtionen olika mycket för olika grupper. Genomgående drabbades barnfamiljer särskilt mycket av en tillbakagång i disponibla inkomster, och av dessa allra mest ensamstående med barn som hade en mycket negativ inkomstutveckling mellan åren 1992 och 1996. Följden blev en särskilt stor konsumtionsminskning för dessa grupper. På motsvarande vis minskade konsumtionen också särskilt mycket för låginkomsthushållen och för icke facklärd arbetarhushåll. En grupp som däremot ökade sin konsumtion i reala termer mellan 1992 och 1996 var pensionärerna.

En ytterligare slutsats är att det generellt sett är mycket stora skillnader i konsumtionsutrymme och konsumtionsmönster mellan olika grupper. Barnhushåll lägger t.ex. en klart större andel av sina konsumtionsutgifter på bostad och livsmedel jämfört med hushåll utan barn. Ett genomgående drag är vidare att ju sämre ekonomiska förutsättningar ett hushåll har, desto mindre belopp och desto större andel av utgifterna läggs på mindre varaktiga nödvändigheter som bostad, livsmedel, kläder m.m. På motsvarande vis blir utrymmet mindre för konsumtion av önskvärdheter eller för inköp av mer varaktiga konsumtionsvaror. Detta innebär normalt sett också, att när inkomsterna minskar går en större del av konsumtionsutgifterna till de mer basala nödvändigheterna. Ensamstående med barn hade därigenom ett klart mindre utrymme för det som vi här har benämnt som önskvärdheter som t.ex. fritidsaktiviteter, böcker, skivor, tidningar, biobesök och andra former av underhållning. Jämfört med t.ex. sammanboende utan barn kunde ensamstående med barn dessutom i än mindre utsträckning investera i mer varaktiga önskvärdheter som mobiltelefoner, datorer, sport- och fritidsutrustningar eller åka på utlandssemester.

Liknande skillnader i konsumtionsmönster och utgiftsnivåer får vi också när vi jämför inkomstgrupper och socioekonomiska grupper. Rikare hushåll kan som väntat generellt sett lägga mer pengar på alla de fyra huvudtyper av konsumtion som vi här har

specialstuderat, men allra störst är skillnaderna i konsumtion av varaktiga och önskvärda varor och tjänster. Både beträffande inkomstgrupper och socioekonomiska grupper kan man dessutom säga att sådana konsumtionsskillnader ökade under hela perioden 1988–1996. I likhet med situationen för ensamstående med barn, låginkomsttagare och arbetarhushåll lade arbetslösa år 1996 en klart större andel av sina utgifter på bostad och andra nödvändigheter jämfört med anställda, företagare och studerande. Detta innebär i sin tur ett mer begränsat konsumtionsutrymme för såväl det vi har kallat för önskvärdheter som investeringar i mer varaktiga konsumtionsvaror.

Vad som händer i dessa avseenden efter 1996 kan vi p.g.a. bristande datatillgänglighet bara i begränsad utsträckning uttala oss om. Först genom en motsvarande bearbetning av utgiftsundersökningen för år 1999 kan vi studera vilka konsekvenser inkomstökningarna, de ökade inkomstskillnaderna och den kraftigt ökande konsumtionen under slutet av 1990-talet fick för olika hushållsgrupper. Så vore det t.ex. av särskilt intresse att undersöka vilka effekter på konsumtionsmönstret för olika grupper som den ökade skuldsättningen, de minskade relativa priserna för bostad eller den mycket kraftiga ökningen av konsumtionen av varaktiga varor kan ha fört med sig. En första faktor som vi emellertid har haft möjlighet att specialgranska fram till 1999 gäller bostadskonsumtionen. På grund av dels inkomstförbättringarna, dels en mer gynnsam relativprisutveckling för boendet har bostadsutgifternas andel av den totala konsumtionen minskat för det stora flertalet hushåll, vilket har resulterat i ett visst ökat konsumtionsutrymme för andra ändamål mellan åren 1996 och 1999. Det tycks dock som det billigare boendet framför allt har kommit de mer välbeställda hushållen till del, vilket sannolikt beror på att fler av dessa äger sin bostad och därigenom har gynnats mer av den positiva ränteutvecklingen under senare delen av 1990-talet. Sammantaget har analysen här visat den mycket stora roll som boendet, förändringarna på bostadsmarknaden och den statliga bostadspolitikerna spelar för konsumtionsmönster och konsumtionsutrymme. En annan slutsats som vi kan dra vad gäller utvecklingen under decenniets senare del är att skillnaderna mellan olika grupper tycks fortsätta att öka, dels vad gäller konsumtionen totalt, dels särskilt mycket på områden som t.ex. kläder, skor, möbler, husgeråd och transporter. Däremot tycks skillnaderna mellan fattiga och rika hushåll minska något vad gäller konsumtionen av hushållstjänster, fritid och kultur. Man ska

dock komma ihåg att den rikaste hushållsgruppen fortfarande har närmare dubbelt så stor fritids- och kulturmässig konsumtion som den fattigaste.

Samtidigt kan man konstatera att utgiftsundersökningarna i sin nuvarande tappning trots allt inte räcker som underlag för att öka våra kunskaper om konsumtionen och dess betydelse. För det första framstår konsumtionens bestämningsfaktorer som mycket komplexa. En lång rad olika typer av omständigheter och villkor påverkar hushållens konsumtionsmönster. Även om den totala konsumtionsnivån delvis kan förklaras av mer konventionella faktorer som inkomster och hushållstyp så förklarar inte dessa faktorer särskilt långt när det gäller att förstå vissa typer av konsumtionsutgifter. Konsumtionen av det som vi i denna rapport har talat om i termer av önskvärdheter och varaktigheter påverkas t.ex. också av förväntade och tidigare inkomster (som tillsammans med tillgångar ger olikartade förutsättningar på kreditmarknaden), anspråksnivåer och, kanske inte minst, sociala jämförelser av olika slag. Därtill kommer betydelsen av de strategier och de olika former av ekonomisk planering som hushållen använder sig av för sin hushållning med resurser. För det andra vet vi idag inte hur konsumtionsvillkoren, t.ex. i termer av betydelsen av strategiska resurser som sparmöjligheter, kunskap, kontakter och kreditmöjligheter, har förändrats eller hur dessa resurser och villkor är fördelade i befolkningen. Med tanke på alla de genomgripande förändringar som har präglat konsumtionsområdet under de senaste två decennierna handlar det bland annat om att beskriva och förstå villkoren för de grupper som är mer utsatta och har en mer missgynnad position på såväl varu- och tjänstemarknaderna som kreditmarknaden. Inte minst på denna punkt återstår att öka våra kunskaper om konsumtionens välfärdsmässiga och fördelningspolitiska betydelse.

Referenser

- Alwitt, L. & T. Donley, 1996. *The low-income consumer – adjusting the balance of exchange*. Thousand Oaks: Sage.
- Bauman, Z. 1998. *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham: Open University Press.
- Beck, U. 1992. *Risk society. Towards a new modernity*. London: Sage.
- Bihagen, E. 2000. *The significance of class. Studies of class inequalities, consumption and social circulation in contemporary Sweden*. Department of Sociology, Umeå University: Akad.avh.
- Bocock, R. 1993. *Consumption. Key Ideas*. London: Routledge.
- Caplovitz, D. 1967. *The Poor Pay More*. New York: The Free Press.
- Carle, J. & P. Sjöstrand, 1995. *Från diskotek till hypotek. Ungdomars ekonomi och konsumtion*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Cross, G. 1993. *Time and Money. The Making of Consumer Culture*. London: Routledge.
- Dellgran, P. 1996. *Låga inkomster eller stora skulder? Om hushåll som söker ekonomisk rådgivning*. Rapport, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Dellgran, P. 2000. Skuldproblem, ekonomisk rådgivning och skuldsanering i Puide, A. (red.) *Socialbidrag i forskning och praktik*. Stockholm: Gothia.
- Dellgran, P. N. Karlsson, B. Klingander, T. Gärling, 2001. "Does the economic situation of households determine their consumption pattern?" Opublicerat manus. Göteborg: Psykologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Elliot, R. 1994. *New Directions in Consumer Psychology. From Cognition to Culture*. London: Routledge.
- Englund, P. 1998. "Var avregleringen av kreditmarknaden en efterfrågechock?", i *Ekonomisk Debatt*, 26,5: 376–380.
- Featherstone, M. 1991. *Consumer Culture & Postmodernism*. London: Sage.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 2000. *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. SOU 2000:41. Betänkande av Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes
- Gershuny, J. 1983. *Social Innovation and the Division of Labour*. Oxford University Press.

- Gärling, T. 2001. "Hur konsumenter fattar beslut", under publicering. Göteborg: Psykologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Halleröd, B., S. Marklund, A. Nordlund & M. Stattin, 1993. *Konsensusuell fattigdom – en studie av konsumtion och attityder till konsumtion*. Umeå Studies in Sociology No 104, Umeå universitet.
- Halleröd, B. 1994. *Poverty in Sweden: A New Approach to Direct Measurement of Consensual Poverty*. Umeå Studies in Sociology No 106, Umeå University.
- Halleröd, B. 1995. "Making Ends Meet: Perceptions of Poverty in Sweden". *Scandinavian Journal of Social Welfare* 4: 174–189.
- Halleröd, B. 1996. "När har Sverige blivit nog ojämlikt?", i *Ekonomisk Debatt* 24,4: 267–79.
- Hjort, T. 2000. *Konsumtion under knapphet*. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Hjort, T. & Salonen, T. 2000. *Knapphetens boningar. Om fattiga barnfamiljers boende och ekonomi*. Rapport, Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Jansson, K. 2000a. "Inkomstfördelningen under 1990-talet", i Bergmark, Å. (red.) *Välfärd och försörjning*. SOU 2000:40. Betänkande av Kommittén Valfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Jansson, K. 2000b. "Inkomstfördelning för svenska hushåll. Utvecklingen under 1990-talet och med en tillbakablick till 1975", i Lindberg, I. (red.) *Den glömda krisen. Om ett Sverige som går isär*. Stockholm: Agora.
- Karlsson, N. 1998. *Influences of prior outcomes on intertemporal choices*. Akad. avh. Psykologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Lunt, P. & S. Livingstone, 1992. *Mass Consumption and Personal Identity*. Buckingham: Open University Press.
- Mack, J. & S. Lansley, 1985. *Poor Britain*. London: George Allen and Unwin.
- Micheli, G. 1996. "Downdrift: Provoking agents and symptom-formation factors in the process of impoverishment", i Mingione, E. (ed) 1996. *Urban Poverty and The Underclass*. Oxford: Blackwell Publ.
- Miller, D. 1995. *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*. London: Routledge.
- Salonen, T. & T. Hjort, 2001. *Att förstå knapphetens konsumtionsvillkor*. Under publicering.

- Shefrin, H. M., & R. H. Thaler, 1988. "The behavioral life-cycle hypothesis". *Economic Inquiry*, 26: 609–643.
- Statistiska Centralbyrån, 1991. *Hushållens utgifter*.
- Shields, R. (ed) 1992. *Lifestyle Shopping: The subject of Consumption*. London: Routledge.
- Starrin, B., A. Beckman, C. Hagqvist, U. Rantakeisu 1995. *Tyngda av skulder. Om att leva under ekonomisk stress*. Research Reports no 2, Karlstad: Centrum för folkhälsoforskning,.
- SOU 2000:3. *Välfärd vid vägskalet. Utvecklingen under 1990-talet*. Delbetänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:24. *Ur fattigdomsfällan*. Stockholm: Fritzes.
- Turner, B. 1996. "Vad händer med den sociala bostadspolitiken?", i *Ekonomisk Debatt*, 24, 7: 591–99
- Vogel, J. & L. Häll, (red.) 1997. *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975–1995*. Stockholm: Statistiska centralbyrån, rapport nr 91.
- Wärneryd, K.-E. 1989. "On the psychology of saving: an essay on economic behavior", *Journal of Economic Psychology*, 10: 515–541.
- Underlid, K. 1997. "Personal financial situation during unemployment and mental health" *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 6: 2–12.
- Åberg, R. & M. Nordenmark, "Arbetslöshet och levnadsvillkor", i SOU 2000:37 *Välfärdens förutsättningar*. Stockholm: Fritzes.